29953

30343

АЗӘРБАЈЧАН МҮӘЛЛИМЛӘРИ
ТӘКМИЛЛӘШДИРМӘ ИНСТИТУТУ

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ

Бак. 5
А 14

МҮӘЛЛИМИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

373.

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

„МААРИФ" НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1966

АЗӘРБАЈЧАН МҮӘЛЛИМЛӘРИ
ТӘКМИЛЛӘШДИРМӘ ИНСТИТУТУ

Професор А. АБДУЛЛАЈЕВ

808.5
А14

МҮӘЛЛИМИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

373.001

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

„МААРИФ" НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1966

30343
29953

808.5+373.01
А.14

Мүәллиф һәмин әсәрдә охучулары Азәрбајчанда нитг мәдәнијјәти тарихи, нитг мәдәнијјәтинә верилән тәләбләр, мүәллимин нитгинә мүвәффәгијјәт газандыран амилләр вә мүәллимин мүһазирәјә нечә һазырлашмасы мәсәләси илә таныш етмәји нәзәрдә тутмушдур.

6—1
1966

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Азәрбајҹан халгынын мәдәни сәвијјәси бөјүк бир сүр'әтлә јүксәлир. Сосиалист мәдәнијјәтинин мүһүм үнсүрләриндән бири олан нитг мәдәнијјәтинә мараг кетдикҹә артыр. Һазырда иҹтимаијјәтимиз нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәк ишиндә гаршыја чыхан практики мәсәләләрин шәрһи илә чох марагланыр.

Бу мүһүм мәсәләнин бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг, биз «Мүәллимин нитг мәдәнијјәти» адлы һәмин китабчанын нәшрә һазырланмасыны фајдалы билдик.

Бу әсәр јазыларкән, нитг мәдәнијјәтинә даир русча нәшр олунмуш китаб вә мәгаләләр, ејни заманда, һәмин мәсәләнин мәктәбләрдә вәзијјәтини өјрәнмәк мәгсәди илә апарылмыш мүшаһидә вә тәдгигатлар, әлдә едилмиш нәтиҹәләр әсас көтүрүлмүшдүр.

Әсәрдә, шүбһәсиз, нөгсанлар вә чатышмајан ҹәһәтләр олмамыш дејилдир. Мүәллимләр вә мүтәхәссисләр тәрәфиндән көстәриләҹәк нөгсанлар вә фајдалы мәсләһәтләр үчүн габагҹадан онлара миннәтдарлығымызы билдиририк.

Мүәллиф

-OYU-
KİTABXANA

I фәсил

АЗӘРБАЈЧАНДА НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ МӘСӘЛӘСИНИН ТАРИХИНӘ ДАИР

Азәрбајчанда гәдим дөврләрдән башлајараг XIX әсрин икинчи јарысына гәдәр инкишаф етмиш натиглик мәһарәти, әсасән моллахана вә мәдрәсәләрдә мүәллимлик (мүдәррислик) едән шәхсләрин нитгләри илә бағлы олмушдур. Ингилаби-азадлыг һәрәкатындан доған сијаси натиглик дә мәһз бу дөврдә јаранмаға башлајыр.

Бундан сонра ортаја хүсуси бир натиглик нөвү дә чыхыр ки, буна мәһкәмә салонларында сөјләнилән нитгләри мисал көстәрмәк олар. Зијафәтләрдә, тој мәчлисләриндә, јахуд јубилеј тәнтәнәләриндә сөјләнилән вә кетдикчә инкишаф едиб јајылан мүхтәлиф нөвлү нитгләри дә бунлара әлавә етмәк мүмкүндүр. Натиглик мәһарәтинә малик олан профессорлар вә вәкилләр (адвокатлар) һәлә XIX әсрдә өз нитгләри илә динләјичиләрә гүввәтли тә'сир көстәриб, онларда көзәл вә ифадәли данышмаг һәвәси ојатмышлар. Јухарыда гејд едилдији кими һәмин әсрдә ингилаби-азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши илә әлагәдар олан ичтимаи фикрин инкишафы да көзәл вә тә'сирли данышмаг мәһарәтинин тәрәгги едиб јајылмасына сәбәб олмушду.

Азәрбајчанда вахтилә мәктәбләр ачыб, ушагларын тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмуш габагчыл мүәллимләр, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн бир сыра үсуллар тәтбиг етмишләр. Ушагларда көзәл, ифадәли нитг вәрдиши јаратмаг, вачиб бир мәсәлә кими, һәмишә онларын гаршысында дурмушду. Кечмиш моллаханаларда да бә'зи мүтәрәгги мүәллимләр (мүдәррисләр) ушагларын нитгини зәнкинләшдирмәк, онлары бәдии сөз устасы кими јетишдирмәк үчүн мүәјјән үсуллардан истифадә едирдиләр.

Мәсәлән, елә мүдәррисләр варды ки, онлар һәфтәнин алтынчы күнү, јә'ни чүмә ахшамы, апарылачаг дәрсдә әсас јери шакирдләрин ше'р әзбәрләмәсинә верирдиләр. Бу исә тәхминән ашағыдакы гајдада апарылырды: шакирдләр ики дәстәјә бөлүнүрдүләр. Биринчи дәстәнин нүмајәндәси әзбәрдән бир ше'р парчасы охујур, галанлар исә диггәтлә гулаг асырдылар. Ше'р битдикдән сонра икинчи дәстәнин нүмајәндәси биринчинин охудуғу ше'рин сон сөзүнүн ахырынчы сәси илә башланан башга бир ше'ри сөјләмәли иди. Мәсәлән, биринчи М. Фүзулинин «Шәби-һичран јанар чаным, төкәр ган чешми-гирјаным...» мисрасы илә башланан гәзәлиндән бир-ики бејт әзбәр сөјләјирди; бурада сон сөзүн ахырынчы сәси м олдуғундан, икинчи дәстәнин нүмајәндәси тәхминән ашағыдакына бәнзәр башга бир ше'р охумалы иди: «Мәндә Мәчнундан фүзун ашиглик исте'дады вар...» вә с.

Бу гајда илә јарыш давам етдирилир вә һансы тәрәф бағланса, јә'ни јухарыдакы шәртлә әзбәрдән ше'р сөјләјә билмәсә јарышы удузмуш һесаб олунурду. Бу чүр мәшғәләләр ушаглары шаирләрин әсәрләриндән парчалар әзбәрләмәјә, бәдии сөз устасы олмаға, күтлә гаршысында чыхыш етмәјә һәвәсләндирир вә онлары көзәл нитгә верилән илк тәләбләрлә таныш едирди. Адәтән валидејнләр (јә'гин ки, бу чәһәти нәзәрә алараг) ушагларыны белә мүәллимләрин (мүдәррисләрин) јанында охутмаға чалышырдылар.

Моллахана типли мәктәбләрин бә'зисиндә әдәбијјаты вә үслубијјаты јахшы билән, дөврүнүн танынмыш шаир вә мүәллимләри олан шәхсләр, өз шакирдләринин нитгләрини зәнкинләшдирмәјә хүсуси диггәт јетирирдиләр. Онлар чох заман һәмин мәгсәдлә бөјүк сөз усталарындан: Мәһәммәд Фүзули, Шејх Сә'ди, Фирдовси вә башгаларынын јүксәк сәнәт әсәрләринин мүталиәсинә вә чох һалларда әзбәрләдилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Онлар «Лејли вә Мәчнун», «Күлүстан», «Бустан», «Јусиф вә Зүлејха» вә с. кими бәдии әсәрләрдән дәрс вәсаити кими истифадә едирдиләр.

Натиглик сәнәти дилин зәнкинлијинин көстәричиси вә мәдәнијјәтин гүввәтли васитәләриндән биридир. Бөјүк јазычы А. П. Чехов вахтилә бу хүсусда данышаркән демишдир ки, натиглик сәнәтинә е'тинасыз јанашан

адамлар, өзләрини инсана мүјәссәр ола биләчәк ән али вә нәчиб бир зөвгдән мәһрум едирләр.

Буна көрәдир ки, Азәрбајчанын көркәмли сөз усталары һәмишә нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәјә, јығчам вә тә'сирли данышмаға, нитгдә ишләдилән сөзләриң сафлығына, јерли-јериндә дејилмәсинә вә с. бу кими тәләбләрин көзләнилмәсинә, бир сөзлә нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәјә хүсуси диггәт вермишләр.

Даһи шаир Низами Кәнчәви гыса, лакин кәсәрли вә тә'сирли данышмаг, данышаркән сөзләри мәһарәтлә сечиб ишләтмәк барәдә белә дејирди:

«Сөзүн дә су кими ләтафәти вар,
Һәр сөзү аз демәк даһа хош олар...
Инчи тәк сөзләр сеч, аз даныш, аз дин,
Гој аз сөзләринлә дүнја бәзәнсин...
Үрәји охшајан бир дәстә чичәк,
Јүз хырман отундан јахшыдыр кәрчәк...»

Бөјүк шаиримиз Мәһәммәд Фүзули исә «Сөз» рәдифли гәзәлиндә јазыр:

«Хәлгә ағзын сиррини һәрдәм гылыр изһар сөз.
Бу нә сирдир ким, олур һәр ләһзә јохдан вар сөз.
Артыран сөз гәдрини сидг илә гәдрин артырыр,
Ким нә мигдар олса, әһлин ејләр ол мигдар сөз...
Хазини-кәнчинеји-әсрардыр, һәрдәм чәкәр
Риштеји-изһарә мин-мин көвһәри-әсрар сөз.
Олмајан ғәвваси-бәһри-мә'рифәт ариф декил,
Ким сәдәф тәркиби-тәндир, ләʼләи-шаһвар — сөз...»

Мүтәфәккир шаир бурада сөзә сидг илә әһәмијјәт вериб, онун гәдр вә гијмәтини артырмыш олдуғуну; мә'рифәт дәнизинин үзүчүсү олмајан бир адамын ариф олмадығыны; сәдәфин тәркибиндә гијмәтли инчи олдуғу кими, инсанын сөзүнүн дә онун дахили аләминин ифадәси олдуғуну бәдии сурәтдә изаһ едир.

Көркәмли шаир Гөвси Тәбризи дә сөз һаггында өз фикирләрини белә изаһ етмишдир:

«Көрмәнәм бир һәмнәфәс та, ејләјим изһар сөз,
Јохса ким неј тәк мәним синәмдә һәм чох вар сөз.
Доғру сөз һәр кимсәјә тә'сир едәр, насеһ вәли,
Ашиги мәст ејләјәр, агилләри һүшјар сөз.
Сәрфәсиздир көвһәри исраф илә сәрф ејләмәк,
Та зәрурәт дүшмәјинчә сөјләмән зинһар сөз.

Һикмәт өјрән, ујма һәр әфсанәјә зинһар ким,
Һәм јухуну артыг ејләр, һәм гылыр бидар сөз.
Дидеји-бинурдур тә'сирсиз күфтар ким,
Көвһәри-гәлтан әсәрдир, әбри-көвһәрбар сөз».

Бөјүк јазычы Л. Н. Толстој «Сөз үрәјин чырпынтысындан доған бир гығылчымдыр» демишдир. В. Мајаковски исә сөзү инсан гүдрәтинин сәркәрдәси адландырмышдыр. М. Горки бу хүсусда данышаркән гејд етмишдир ки, дилин тәмизлији, мә'на дәгиглији вә онун кәскинлији уғрундакы мүбаризә, мәдәнијјәт силаһы уғрунда апарылан мүбаризәдир. Бу силаһ нә гәдәр кәскин олса вә нә гәдәр дүзкүн истигамәт алса, бир о гәдәр гијмәтли олар.

Исте'дадлы шаир вә мүәллим Әбдүлхалыг Гафарзадә (Чәннәти) дә «Сөз» адлы ше'риндә сөзү јерли-јериндә ишләтмәк, доғру данышмаг, сөзүн хәнчәрдән дә кәсәрли бир силаһ олмасыны хүсуси бир усталыгла тәсвир едир:

«Күшү һушим бир сәдәфдир лө'лөи шаһвар сөз,
Зөвг алыр руһим ешитчәк кушимә һәмвар сөз...
Гәдрдән салмаз сөзүн мәрди-сүхәндан бош јерә,
Сахлајыр олвахтадәк ким кәрм ола базар сөз...
Лал ола ол дил ки, гәлбилә мүхалифдир сөзү.
Гәлби-сафи билмәјә олмуш фәгәт ме'јар сөз,
Ејләмәз шәмшир ону ким ејләјәр тиги-зәбан,
Хәнчәри фөлад чәкмә та нә гәдри вар сөз...
Сөз ганан аздыр ки, ганлар сејл тәк олмуш рәван,
Чох дејил еј «Чәннәти», кәр олса бир мигдар сөз».

Азәрбајчанда нитг мәдәнијјәти XIX әсрин икинчи јарысындан көһнә адәт вә ән'әнәјә, дини хурафата, руһанилијә гаршы заманын мүтәрәгги вә мүтәфәккир адамлары тәрәфиндән бир мүбаризә силаһы кими истифадә олунмаға башламышдыр.

Бу заман һәмин натигләрин бир һиссәси чыхыш етмәк үчүн өзләринә трибуна, јахуд кафедра тапмагда мүәјјән чәтинликләрә раст кәлдикләриндән, јә'ни онлар университет кафедраларында чыхыш етмәк имканына малик олмадыгларындан, өз мәһарәтләрини јаздыглары мәгалә вә китабларда көстәрмәјә сә'ј едирдиләр. Онларын әсәрләриндә бир тәрәфдән китаб вә мәтбуат дилинин, о бири тәрәфдән исә ифшаедичи шифаһи натиглик мәһарәтинин аһәнки вә гүввәтли тә'сири ајдын һисс олунурду.

Белә әсәрләрдә көзәл нүмунә кими М. Ф. Ахундовун «Камалуддөвлә мәктублары»ны көстәрмәк олар. Камалуддөвләнин Икинчи вә Үчүнчү мәктубу, әсас е'тибары илә ислам дини вә фанатизминин тәнгидиндән, мүәллифин материалист дүнја көрүшүнүн шәрһиндән ибарәтдир.

Гаранлыг феодал дүнјасында динин көкүнү кәсмәји әсас вәзифәләриндән бири кими гаршысына гојан маарифпәрвәр әдибимиз, тәнгид зәрбәсини биринчи нөвбәдә ислам дининин әсасыны гојанлара вурурду.

Мүәллиф бу мәктубларында аловлу бир натиг кими һәјәчанла чыхыш едир. Онун һәр бир чүмләсиндә, мүрачиәт вә чағырышында үмумиијәтлә, мәктубларынын гурулушунда натиглик мәһарәти өзүнү бүрузә верир.

Мәсәлән, Камалуддөвләнин Икинчи мәктубундан ашағыдакы һиссәни нәзәрдән кечирәк:

«Мин ики јүз сәксән илдир ки, биз, дин, мәзһәб, е'тигад вә инам илә јашајырыг, кет-кедә һалымыз јаманлашыр, кет-кедә сајсыз-һесабсыз мүсибәт вә бәлалара дүчар олуруг; бир гәдәр дә имтаһан үчүн динсиз, мәзһәбсиз, е'тигадсыз вә имансыз олуб мә'рифәт вә һикмәтлә јашајаг. Көрәк һалымыз даһа јаман олар, јохса даһа јахшы? Әкәр даһа јаман оларса, кечмиш әгидәләримизә гајытмаг үчүн һеч бир манеә јохдур...

Динсиз олмаг вә елм саһиби олмаг бизим үчүн чәтиндир. Әфсанә далынча јүјүрмәк вә әфсанә дејәнләрә гулаг асмаг бизим тәбии адәтимиздир»[1].

Бир сыра мүһүм мәсәләләрә даир мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш едиб, хүсуси бир натиглик мәһарәти илә чох чидди фикирләр ирәли сүрмүш алимләримиздән бири дә Фиридун бәј Көчәрли олмушдур.

О, 1889-чу илдән башлајараг «Гафгаз» гәзети, сонралар «Тәрәгги», «Каспи» гәзетләри, һабелә «Молла Нәсрәддин» журналы вә с. мәтбуат сәһифәләриндә мәктәб, маариф, әлифба, Азәрбајчан дилинин сафлығы вә онун бир сыра зәрәрли тә'сирләрдән мүһафизә олунмасы кими актуал мәсәләләрә даир мәһарәтлә чыхышлар етмиш вә бу һагда дәрин мәзмунлу, ифшаедичи мәгаләләр чап етдирмишдир.

---

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, икинчи чилд, Бакы, 1961, сәһ. 140.

Ф. Көчәрли Азәрбајчан дилинин сафлығындан данышаркән јазырды:

«...Әрәб вә фарс кәлмә вә ибарәләринин шөвг вә һәвәсиндә олуб еһтијач олмадығы һалда онлары ана дилинә гатыб гарышдырмаг бизим әгидәмизчә бөјүк сәһвдир.

Вахтаки, ана дилиндә шејин өзүнүн хүсуси ады вә јаинки ана дили илә бир мә'наны бәјан етмәк вә әһвалаты нечә ки, лазымдыр сөјләмәк мүмкүн олур, инсаф дејил ки, «елм көстәрмәк» вә «моллалыг» изһар етмәк иддиасына дүшүб кәламы гәлиз ибарәләрлә вә чәтин анлашылан әрәб вә фарс сөзләри илә долдуруб әсл мә'наны даһа да дәринә салмаг вә онун үзүнә... гәлиз ибарәләрлә тохунмуш пәрдә чәкмәк... она көрәдир ки, гәзетләримиздә дәрч олунан гәлиз ибарәләрлә јазылмыш бә'зи сијаси, әдәби вә фәнни мәгаләләри охујанлар анламајыб мә'јус олурлар вә гәзетә охумагдан икраһ едирләр.

Дил нә гәдәр ачыг, садә олса, бир о гәдәр көзәл, көјчәк вә мәгбул олар. Әлбәттә, дилимизә гарышыб түркләшмиш (азәрбајчанлашмыш —*А. А.*) *«фајда», «зәрәр»*, «хејир», «дост», «дүшмән» вә бунлар кими һәддән зијадә исте'мал олунан әрәби вә фарси сөзләрин барәсиндә бизим ирадымыз јохдур...»[2].

Ф. Көчәрли Азәрбајчан дилини, онун садәлијини вә тәмизлијини корлајанлара гаршы кәскин чыхышлар едәрәк «Молла Нәсрәддин» журналында чох дәрин вә мәзмунлу мәгаләләр чап етдирмишдир.

О, һәмин журналда «Ана дили» сәрлөвһәли мәгаләсиндә јазырды:

«...Аз вахтын ичиндә Гафгаз түркләринин дили османлы сөзләри вә истилаһлары илә долду: «ишбу», «иштә», «шимди» «шол», «әфәндим», «багалым», «насыл» сөзләрн гәзетә сүтунларыны долдурду.

Бу ишин нәтичәси бу олду ки, имди гәзетләримизин вә журналларымызын дилини охујуб баша дүшмәк олмур. Ана дили өјрәтмәк үчүн јазылан тә'лим китабларымыз елә бир чәтин дилдә јазылыр ки, онларын васитәси илә ана дилини унутмаг олар. Үч-дөрд јүз сәһифә-

---

[2] Фиридун бәј Көчәрли, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары», Бакы, 1925, I чилд, I һиссә, сәһ. 10—13.

Микаjыл Рәфилини вә башга алимләримизи көстәрмәк олар. Бунлар өз тәләбәләринә натиглик истеʼдады вә мәһарәтинин көзәл хүсусиjjәтләрини ашылаjырдылар. Тәләбәләр онлардан ана дилиндә сәлис, аjдын вә тәмиз, еjни заманда, jығчам вә тәʼсирли данышмаг бачарығы өjрәнирдиләр.

Азәрбаjчанда сиjаси натиглик мәһарәтиндән, тәхминән XIX әсрин 80-чы илләриндән, хүсусән, синфи зиддиjjәтләрин кәскинләшдиjи дөврләрдән бир мүбаризә силаһы кими истифадә олунмаға башланылмышдыр.

Бу заман Бакыда, Кәдәбәjдә вә Азәрбаjчанын башга jерләриндә фәһләләрин илк тәʼтил вә һәjәчанлары баш вермәjә, ингилабчы фәһләләр ичәрисиндән мүбариз тәблиғатчылар, көзәл сиjаси натигләр меjдана чыхмаға башламышды[1].

Азәрбаjчанда ингилаби һәрәкатын jүксәлиши, болшевик тәблиғатчы вә тәшвигатчыларынын jетишмәсинә сәбәб олду. Бу да өз нөвбәсиндә XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә күтләви нитг мәдәниjjәтинин гүввәтли jүксәлиши үчүн әлверишли шәраит jаратды. Бу заман мүбаризә меjданына jени типли натигләр — ингилабчы натигләр чыхырлар ки, бунун нәтичәсиндә дә күтләви нитгин мәзмун вә ифадә васитәләри jениләшиб зәнкинләшмәjә башлаjыр. Ингилабчы фәһләләр, коммунист партиjасынын көркәмли хадимләри сиjаси нитгә тамамилә тәзә вә jени бир чәрәjан кәтирдиләр. Бу jенилиjин ән көзәл нүмунәсини Чәфәр Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриндә jаратдығы ингилабчы фәһлә образы Еjваз Әсриjанын кәсин нитгиндә көрүрүк: **«Еjваз.** Мән дүшмәнәм. Мән дүшмәнәм сизин ган ичән тәхтү-тачыныза. Мән дүшмәнәм сизин инсан әти jеjән икибашлы гарталыныза! Мән дүшмәнәм сизин сүнкү вә пүлемjот үстүндә дуран һөкмранлығыныза! Мән дүшмәнәм сизин икиүзлү ганлы мәһкәмәләринизә! Бу күн бир мәни асмагла сиз өлүмүнүзү тарихин амансыз сәһифәләриндән поза билмәjәчәксиниз. Мән әздиjиниз милjонлардан бириjәм, бу күн деjилсә, сабаһ о милjонлар торпагдан баш галдырачаг вә сизин ганлы тәхтү-тачынызы башыныза чевирәчәкдир. Мән буна өз варлығым кими инанырам»[2].

---

[1] Азәрбаjчан Коммунист Партиjасы тарихинин очеркләри, Бакы, 1964, сәһ. 21.
[2] Ч. Чаббарлы, Әсәрләри, II чилд, Пjесләр, Бакы, 1957, сәһ. 256.

II фәсил

НИТГ МӘДӘНИJJӘТИНӘ ВЕРИЛӘН ТӘЛӘБЛӘР

Нитг мәдәниjjәти, сөз усталығы, jахшы данышыб jаза билмәк сәнәти саһәсидир; бу мәдәниjjәт, нитг васитәләриндән мәгсәдәуjғун вә тәʼсирли (еффектли) истифадә етмәк бачарығыдыр.

Jүксәк нитг мәдәниjjәти дедикдә биз, һәр шеjдән әввәл, дили мүкәммәл билмәjи, сөзләри мүвәффәгиjjәтлә сечиб ишләтмәjи, фикри мәнтиги, ифадәли, аjдын вә парлаг сурәтдә изаһ едә билмәjи нәзәрдә тутуруг. Әлбәттә, дилин грамматик вә тәләффүз нормаларыны көзләмәдән нүмунәви нитгә jиjәләнмәк олмаз; чүнки бунлар шифаһи вә jазылы нитгә верилән биринчи тәләб вә нитг мәдәниjjәтинин илк пилләси һесаб олунур.

Адәтән нитг мәдәниjjәтинин үмуми jүксәлиши илә jанашы олараг, көзәл вә аjдын данышмаг габилиjjәти, jәʼни натиглик истеʼдады да инкишаф етмәjә башлаjыр.

Натиг о заман мәһарәтли нитгә малик ола биләр ки, о, чанлы данышыг дили илә китаб дили үчүн характерик олан ифадә вә васитәләри тәркиб һалында алыб бирләшдирә билсин. Өз характеринә көрә мүхтәлиф вә рәнкарәнк олан бу нитг васитәләринин данышыгда тәтбиги, һәм дә әдәби дили кенишләндириб, зәнкинләшдирмәjә көмәк едир, һәм дә китаб дили илә чанлы данышыг дили арасында гаршылыглы әлагә jарадыр. Натиглик мәһарәтинин инкишафы, jени нитг үнсиjjәти имканларынын jаранмасына да имкан верир вә әдәби дилин тәтбиги вә кенишләндирилмәси үчүн шәраит jарадыр.

Натиглик мәһарәти дедикдә биз, һәр шеjдән әввәл, көз өнүнә тәʼсирли, аjдын вә парлаг, ифадәли вә күтләви бир нитги кәтиририк. Бүтүн бу кеjфиjjәтләр натиглик

истe'дадыны ади мәишәт данышыг дилиндән фәргләндирир.

Натиглик мәһарәти олан мүәллимләр өз чыхышларыны парлаг, гүввәтли вә тә'сирли һала салмаг үчүн бир сыра бәдии-тәсвир васитәләриндән истифадә едирләр. Белә натиглик мәһарәтинин (јә'ни, көзәл вә ајдын данышыг габилијјәтинин) инкишафы илә бәрабәр бәдии-естетик үнсүрләрин гүввәтләнмәси нәтичәсиндә, шакирдләрин ади данышыг дилинин кејфијјәти дә јахшылашыр, јә'ни белә мүәллимләрин ишләтдији сөзләр өз интонасијасы вә ифадәли олмасына көрә башгаларындан фәргләндији үчүн данышыг дилимизин инкишафына вә тәкмилләшмәсинә дә тә'сир көстәрир.

* * *

Азәрбајчан халгынын мәдәни сәвијјәси бөјүк бир сүр'әтлә инкишаф едир. Сосиалист мәдәнијјәтинин мүһүм үнсүрләриндән бири олан нитг мәдәнијјәтинә халгымызын мараг вә сә'ји кетдикчә артыр. Һазырда ичтимаијјәтимиз нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәк ишиндә гаршыја чыхан мүхтәлиф практики мәсәләләрин әтрафлы шәрһ олунмасы илә чох марагланырлар.

Бу мәсәләнин бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг, сон илләрдә рус дилиндә нитг мәдәнијјәтинин мүхтәлиф мәсәләләринә даир онларла китаб вә чохлу мәгалә јазылмышдыр. Лакин, Азәрбајчан дилиндә бу мүһүм мәсәлә һаггында һәләлик мүәјјән бир әсәр гәләмә алынмамышдыр.

Буна көрәдир ки, һазырда нитг мәдәнијјәтинин күндәлик практик мәсәләләрини, үслубијјаты вә әдәби дили нормалашдырмағын нәзәри әсасларыны ишләјиб мүәјјәнләшдирмәк, Азәрбајчан дилчилијинин ән мүһүм мәсәләләриндән бири кими гаршыда дурмагдадыр.

Азәрбајчан әдәби дили зәнкин вә үслубча рәнкарәнк дилләрдән биридир. Әдәби дилимиз, әсрләр бoју бир тәрәфдән шифаһи үнсијјәтин, о бири тәрәфдән дә көркәмли сөз усталарымызын маһир гәләми сајәсиндә, ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләрини әһатә едә биләчәк ифадә васитәләринин мүрәккәб системини инкишаф етдирмәкдәдир.

Дилдәки дәјишиклик һәмишә чәмијјәтин, халгын һәјатында олан дәјишикликлә сых әлагәдар олдуғу кими,

чәмијјәтин өзү дә һеч вахт дилә лагејд галмамышдыр. Әдәби дилимизин нормаларыны дүзкүн истигамәтләндирмәк уғрунда апарылан мүбаризә, Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишафына күчлү тәкан верир.

Һәр бир дилин инкишаф сәвијјәси, о дилдәки лүғәт тәркибинин нә дәрәҹәдә зәнкин олуб-олмамасы илә тә'јин едилир. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин тәркибиндә, фикир вә дүшүнҹәләримизи сәлис вә образлы сурәтдә ифадә едә биләҹәк минләрлә сөз вардыр.

Сөз вә сөзләрин мә'насы инсанын анлајыш вә тәфәккүрү илә сых сурәтдә бағлыдыр. Анлајыш, үмумиләшдирилмиш шәкилдә әшја вә һадисәләри, кејфијјәт вә һәрәкәтләри вә с. экс етдирир. Буна көрә дә һәр һансы бир дилин мәдәни инкишафы, о дилин аид олдуғу халгын мәдәни сәвијјәсини көстәрир.

Дилин лүғәт тәркибинин инсанын бүтүн фәалијјәти илә әлагәдар олмасына бахмајараг, дилдәки сөзләрин мигдары, инсан тәфәккүрүндә олан анлајышларын мигдарына бәрабәр дејилдир. Данышанын гаршыја гојдуғу мәгсәддән асылы олараг, ејни анлајышы чох вахт мүхтәлиф сөзләрлә ифадә етмәк олар. Дикәр тәрәфдән мүәјјән бир сөз мүхтәлиф анлајыш да ифадә едә биләр.

Азәрбајҹан әдәби дили халгымызын түкәнмәз сәрвәтидир. Көркәмли јазычы вә алимләримизин јаратдыглары бәдии, елми вә фәлсәфи әсәрләр һәмин дилдә јазылмышдыр.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, һазырда әдәби нитгә јијәләнмәк мәсәләси, халгымызын үмуми мәдәни сәвијјәсиндән һисс едиләҹәк дәрәҹәдә керидә галмышдыр. Совет адамынын нитг мәдәнијјәти јүксәлмәдикҹә, онун мәдәни сәвијјәјә чатмасыны да тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр.

Нитг мәдәнијјәти, грамматик ҹәһәтдән ҹүмләләри дүзкүн гурмаг, фикри ајдын, дәгиг вә мәнтиги ардычыллыгла, әдәби бир дилдә, бүтүн тәләффүз нормаларыны көзләјәрәк ифадә етмәји баҹармаг демәкдир.

Мә'на дәгиглији, лүғәтинин зәнкинлији вә кенишлији, грамматик дүзкүнлүјү, мәнтиги дүрүстлүјү, бәдии тәсвирлији вә сәлислији илә фәргләнән нитг, мәдәни нитг адланыр. Мәдәни нитг шифаһи ҹәһәтдән һазыркы орфоепија (дүзкүн әдәби тәләффүз) нормаларына, јазылы ҹәһәтдән исә орфографија вә дурғу ишарәләри норма-

ларынын тәләбләринә ҹаваб верә биләҹәк сәвијјәдә олмалыдыр.

Нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк, һәр шејдән әввәл, грамматика, дилин лүғәт тәркиби вә орфоепијасы саһәсиндәки әдәби нитг нормаларыны мәнимсәмәкдән чох асылыдыр. Әдәби дил ҹанлы ичтимаи бир һадисә кими инкишаф едир вә тәкмилләшир. Бурада бә'зи сөзләр тәдриҹән арадан чыхыр, грамматик вә орфоепик нормалар дәјишир, башга нормаларла әвәз олунур, лүғәт тәркиби исә башга сөзләр һесабына артыр.

Нитгдә ишләтмәк үчүн сөз сечмәк. Грамматиканы билмәк инсана өз фикирләрини дүзкүн ифадә едә биләҹәк имканы, дилә исә дүзкүн гурулуш вә дәрк етмә характери верир. М. И. Калинин дедији кими, грамматика јахшы данышмағы өјрәтмир, чүнки дүзкүн данышмаг вә јахшы данышмаг дедикдә бунлар тамамилә ајры-ајры шејләрдир.

Демәк, нитгин тәкҹә грамматик ҹәһәтдән дүзкүн олмасы илә иш битмир, нитг ејни заманда ајдын вә ифадәли дә олмалыдыр. Бә'зән сөзләрин формаҹа дүзкүн ишләдилмәсинә вә ҹүмләләрин дүзкүн гурулмасына бахмајараг, орадакы фикирләр ајдын, дәгиг вә ифадәли олмаја да билир.

Нитгин ајдын, дәгиг вә ифадәли олмасы үчүн јалныз практик ҹәһәтдән грамматиканы билмәк кифајәт дејилдир; бурада јазылы мәтнин вә ја шифаһи сурәтдә дејиләнләрин тез, һәм дә дүзкүн дәрк олунмасына көмәк едән елә сөзләр сечмәји баҹармаг лазымдыр ки, о сөзләр үслуб тәләбләрини позмадан, нитгдәки мә'наја тамамилә ујғун кәлмиш олсун.

Тәбиидир ки, чох сөз билән вә онларын мә'насыны јахшы дәрк едән адам (јә'ни чохлу фәал сөз еһтијатына малик олан адам) һәмишә өз фикирләрини чәтинлик чәкмәдән, сәрбәст сурәтдә ифадә едә биләр. Она көрә, нитгини дәгиг вә ифадәли шәклә салмаг истәјән һәр бир кәс, мүтләг өз үмуми мәдәни сәвијјәсини мүнтәзәм олараг инкишаф етдирмәли вә фәал сөз еһтијатыны артырмаға чалышмалыдыр. Инсанын фәал сөз еһтијатынын артмасы, онун мәшғул олдуғу ишин характери, онун ичтимаи ишләрдә нә дәрәҹәдә иштирак етмәси, тәһсили вә саирә илә бағлыдыр. Инсан јалныз мүнтәзәм сурәтдә классик вә мүасир әдәбијјат нүмунәләрини, публисист, елми-күтләви вә фәлсәфи әсәрләри охумагла өз фәал сөз еһтијатыны зәнкинләшдирә биләр.

Бә'зән елә шәхсләрә раст кәлмәк олур ки, онлар өз ана дилләриндә данышаркән, лүғәт еһтијатынын касыблығындан бир чох сөзләрин мә'насыны билмирләр; буна көрә дә о адамлар һәмин сөзләри јанлыш вә тәһриф олунмуш шәкилдә тәләффүз едирләр. Мәсәлән, «миннәтдар» сөзүнү алаг. Бә'зиләри миннәтдар сөзүнүн маһијјәтини јахшы билмәдикләриндән, ону мүвафиг јердә ишләтмәји баҹармырлар. Әкәр бири гәзетдә чап олунмуш мәгалә үчүн онун мүәллифинә: «Мән сизин мәгаләнизә миннәтдарам» дејирсә, демәк бурада «миннәтдар» сөзү јериндә ишләдилмәмишдир. Башга бир мисал. Елә адамлар вардыр ки, данышаркән сөзләри, онлара хас олмајан мә'нада ишләдирләр. Белә һалларда сөз шәкилҹә дүз ишләдилсә дә мә'наҹа јериндә олмур. Мәсәлән: «Бу адам аваралыг, шүурсузлуг вә әхлагсызлыг уғрундан шәраба тутулмушдур» ҹүмләсиндә «уғрундан» сөзү јерсиз ишләдилмишдир. Бурада «уғрундан» әвәзинә «үзүндән» вә ја «учундан» дејилмәли иди. Јахуд «Өлүләр» әсәри дөврүмүздә белә әһәмијјәтини итирмәмиш вә өз мүәллифинә өлмәз јер газандырмышдыр» ҹүмләсиндә дә «јер» дејил «ад» газандырмышдыр дејилмәли иди.

Үмумијјәтлә, сөзләри гејри-дәгиг вә бә'зән дә сәһв ишләдәнләр чох вахт нә барәдә данышдыгларыны јахшы тәсәввүр етмәјән адамлар олурлар. Мәсәлән: **австријалы** әвәзинә **австралијалы, сурәт** әвәзинә **сүр'әт, мәһсул** әвәзинә **мәс'ул** јахуд да **факт** (јә'ни һәгиги һадисә) әвәзинә **фактор** (јә'ни, һәрәкәтвериҹи гүввә, мүәјјән бир иш вә ја һадисәнин сәбәби) кими сөзләрин нитгдә јанлыш ишләдилмәсини јалныз бунунла изаһ етмәк олар.

Нитгин дәгиг вә ајдынлығы чох вахт синонимләрин дүзкүн сечилмәсиндән асылыдыр. Синонимләр — јахын мә'налы сөзләр олсалар да мә'наҹа вә үслуби хүсусијјәтләринә көрә ејни дејилдирләр (мәсәлән: ири-бөјүк-јекә-нәһәнк сөзләри кими).

Синонимләр ејни мә'на дашыја билсәләр дә онлар данышанын әшјаја олан мүнасибәтини мүхтәлиф ҹәһәтдән ифадә едәрәк, она рәнкарәнк үслуби хүсусијјәтләр верирләр (гарын, мә'дә, бәтн, ичалат сөзләрини мүгајисә един). Нитги даһа да ифадәли етмәк, ону сәлис вә рәнкарәнк шәклә салмаг мәгсәдилә, синоним сөзләрдән

756 - 2

М. Ф. Ах...дов адына
Азәрбајҹан Республ...

истифадә едиркән, һәмин сөзләрин үслуби характери илә мәтнин үмуми үслуби арасында мүтләг мүәјјән бир ујғунлуг јарадылмалыдыр. Синонимләри билмәк вә онлары нитгдә дүзкүн ишләтмәји бачармаг, дили практик сурәтдә вә јүксәк сәвијјәдә билмәјин әламәтидир.

Мә'нача јахын вә бә'зән дә ејни олан сөзләр, әшјаны, һадисә вә кејфијјәти мүхтәлиф ҹәһәтдән характеризә етмәјә, һәм дә данышанын әшјаја олан мүнасибәтини билдирмәјә имкан јарадыр. Дилчиликдә белә сөзләрә синонимләр дејилир. Синонимләр дили ифадәли һала салмаға имкан јарадыр вә ону зәнкинләшдирир: синонимләр фикри дәгигләшдирир вә јерсиз ишләдилән сөзләрдән узаглашмаға көмәк едир. Синонимсиз нитг рәнксиз шәкил кими шејдир; јазычынын дилиндә синонимләрин касыблығы, онун үслубунун, дилинин касыблығы илә изаһ олунур. Синонимләр нитги зәнкинләшдирмәклә бәрабәр тәкрардан гачмаг үчүн јазычынын әлиндә әсас васитәдир.

Азәрбајҹан әдәби дили өз ифадә васитәләри илә чох зәнкиндир. Бу зәнкинлик, дилимизин оржиналлығы, өзүнә хас олан ҹәһәтләри вә гәдим тарихә малик олмасы, ејни заманда садә халг дили, диалектләр, алынма сөзләр вә халгын идеоматик ифадәләри, өз дахили имканлары (зәнкин сөздүзәлтмә васитәләри) илә изаһ олунур.

Мүәјјән бир фикир һаггында данышмаг истәркән, ујғун сөзләри тапыб үслубу позмадан дүзкүн вә јериндә ишләтмәк үчүн дилин лүғәт тәркиби һаггында кениш тәсәввүрә малик олмаг вә нитг мәфһумунун нәдән ибарәт олдуғуну там вә ајдын билмәк лазымдыр.

Сөзләрин јанлыш ишләдилмәси һалларына (диалектләрдән әдәби нитгә кечмиш типик бир һадисә кими) ән чох аз савадлыларын нитгиндә тәсадүф едилир. Әдәби дилин лүғәт тәркибини кифајәт гәдәр билмәмәк, бә'зи адамларын нитгиндә мүәјјән сәһвләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Белә адамлар әдәби дилдәки сөзләри билмәдикләриндән чох вахт өз нитгләриндә јанлыш вә ујдурулмуш ибарәләр ишләдирләр.

Нитгдә сәһв бурахмамаг, һәр сөзү јериндә ишләтмәк үчүн данышан адам мә'насыны билмәдији сөзләри лүғәтдән өјрәнмәли вә ја биләнләрдән сорушмалыдыр:

Дил инсанлар арасында үнсијјәт вә фикир мүбадиләсинә хидмәт етмәк үчүн бир васитәдир. Одур ки, дил-

лә ифадә едилмиш фикир, динләјичи вә охуҹуја ајдын олмалыдыр. Ҹүмләдәки мә'наја ујғун кәлмәјән, јерсиз ишләдилмиш вә ја ујдурулмуш сөзләр, сөјләнилән фикри дәрк етмәји чәтинләшдирир. Бундан башга белә һаллар әдәби дилин тәләбләрини јахшы билән адамларын естетик зөвгүнү корлајыр.

Бунлардан башга, нитгдә мә'насы анлашылмајан әҹнәби сөзләр, дар ихтисаса аид олан вә ја аз ишләнән бә'зи ихтисар олунмуш мүрәккәб сөзләр, јахуд да мәһәлли диалектизм вә жаргон мәншәли сөзләрин ишләдилмәси дә сөјләнилән фикрин дәрк олунмасыны хејли чәтинләшдирир.

Нитгдә дилин бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә етмәк јоллары

Бәдии әдәбијјатда, натигликдә вә бә'зән дә ади нитгдә (шифаһи данышыгда) дилин бәдии тәсвир васитәләриндән: епитет (јә'ни, вәсф вә бәдии тә'јинләрдән), тәшбиһ (бәнзәтмә), тә'зад, метофора (истиарә) вә санрәдән кениш истифадә олунур.

Ифадәнин ајдын вә садәлији, ҹүмләләрин грамматик ҹәһәтдән дүзкүн гурулмасы вә сөзләрин исә јериндә ишләдилмәси нитгин дәрк олунмасыны хејли асанлашдырыр, она ифадәлилик верир ону парлаг, образлы һала салыр, охучу вә ја динләјичидә естетик зөвг јарадыр.

Јериндә ишләдилмиш ифадәләр, дүрүст сечилмиш епитетләр, көзәл бәнзәтмә вә мүгајисәләр — бүтүн бунлар, охучу вә ја динләјичидә нитгин мәзмунундан алынаҹаг зөвгү артырмаға көмәк едир. Епитетләрин ишләдилмәси јалныз һәгиги, реал хасијјәт дашыдығы заман вә әшјанын ән әһәмијјәтли кејфијјәт вә хүсусијјәтләрини ифадә етдикдә өзүнү доғрулда биләр. Епитетләри јерсиз вә мәзмунсуз ишләтмәк олмаз; мәсәлән, **хошакәлмәз** јалан (ифтира) вә ја **сәссиз** сәс вә с. бу кими ифадәләри ишләтмәк нә дәрәҹәдә мүнасибдир? Нитгдә антонимләрдән, јә'ни мә'нача бир-биринә әкс олан сөзләрдән истифадә етдикдә әсас фикир даһа парлаг нәзәрә чарпыр вә ону даһа дәриндән дәрк етмәјә имкан јараныр.

Нитгдә тәшбеһ вә метафоралары ишләтдикдә, тәсвир олунан әшјанын нә илә мүгајисә едилдији дәгиг сурәтдә көз өнүнә кәтирилмәлидир. Тәшбеһ вә истиарәләрин реал, һәгиги вә һәјати олмасы чох мүһүмдүр.

Шифаһи нитгин хүсусијјәтләри

Шифаһи нитгин јазылы нитгә нисбәтән мүәјјән хүсусијјәтләри вардыр. Шифаһи нитгин өзүнә мәхсус бә'зи көмәкчи васитәләри (мимика, жест, интонасија вә с.) вардыр ки, бунлар данышана өз фикирләрини јығчам вә гыса шәкилдә изаһ етмәк үчүн имкан верир. Лакин јазылы нитгдә белә имканлар олмадығындан о, чох вахт гыса вә јығчам дејил, даһа кениш вә әтрафлы олур.

Шифаһи нитг билаваситә ешитмә гүввәси илә гавранылдығындан, онун мәзмуну дәрһал динләјичиләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәлидир. Буна көрә динләјичиләрә мә'насы мә'лум олмајан сөзләрин шифаһи нитгдә ишләдилмәсинә гәтијјән јол верилмәмәлидир. Бундан башга сөзләрин јанлыш тәләффүзү, вурғу вә интонасијаларда бурахылан сәһвләр дә нитгин мәзмунуну дәрк етмәји чәтинләшдирир вә динләјичиләрин диггәтини әсл мәсәләдән јајындыра билир.

Интонасијанын әһәмијјәти

Данышанын ирәли сүрдүјү фикирләр јалныз дүзкүн ифадә олундуғу заман, динләјичиләрин шүуруна һәм тез, һәм дә дәгиг чата биләр. Бу мәсәләдә интонасијанын дүзкүн ишләдилмәси дә мүһүм рол ојнајыр.

Интонасија мүрәккәб бир һадисәдир. Бура: сәс тонунун алчалдылыб јүксәлдилмәси, нитгин сүр'әти, тәләффүзүн гүввәтләндирилиб зәифләндирилмәси, чүмлә дахилиндә фасиләнин олуб олмамасы вә с. дахилдир. Интонасија бизә, тәсдиг чүмләләрини суал вә нида чүмләләриндән, табесизлик әлагәсини табелилик әлагәсиндән фәргләндирмәк үчүн имкан јарадыр; интонасија мә'наја көрә чүмләнин мүәјјән һиссәсини ајырмаға да имкан верир. Интонасијанын көмәји илә шүбһә, тәәччүб, шадлыг, гәмкинлик, кәдәр вә с. кими һиссләри ифадә етмәк олур.

Интонасијадан дүзкүн истифадә етмәк нитгин мә'насыны јахшы баша дүшмәкдән асылыдыр. Көркәмли шаирләрин вә бәдии сөз усталарынын ше'р охујаркән интонасијадан нә гәдәр бөјүк бачарыгла истифадә етдикләри бизә мә'лумдур. Онлар интонасијадан дүзкүн истифадә едәрәк, әсәрин мәзмун вә мә'насыны, бурада-

кы һисс вә һәјәчанлары динләјичиләрә мәһарәтлә чатдыра билирләр.

Жест (әл-гол һәрәкәти) ишләтмәк. Чанлы данышыг дилиндә бир сыра жестләрдән, јә'ни әл-гол һәрәкәтләриндән дүзкүн истифадә етмәк бачарығы да мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Лакин нитги динләјичијә чатдырмаг үчүн едилән һәрәкәтләрин һамысы истәнилән тә'сири көстәрә билмир.

Механики жест, јә'ни сөзләрин мә'на әһәмијјәтиндән асылы олмајараг, онларын ардынча едилән һәрәкәтләр (жестләр) һеч бир шеј ифадә етмәз. Белә һәрәкәтләр динләјичиләрин диггәтини нитгин мәзмунундан узаглашдырар, ону дәрк етмәјә мане олар. Бу чүр көстәричи һәрәкәтләри (жестләри) јалныз зәрури олдугда ишләтмәк лазымдыр. Белә һалларда һәрәкәт динләјичиләрин диггәтини нитгин аид олдуғу әшјаја јөнәлдәр вә онун мәзмунуну мәнимсәмәјә хејли көмәк едәр.

Мүкалимәли (монологлу) нитг һаггында

Мүкалимәли нитгдән ән чох күтләви јерләрдә, јығынчагларда истифадә олунмалыдыр. Бурада чыхыш едән өз нитгинин динләјичиләрә нечә тә'сир бағышладығыны диггәтлә изләмәлидир. Мүкалимәли нитгдә әсас чәһәт, онун мәзмунча дәринлији олмалыдыр. Мәнтиги чәһәтдән ардычыл гурулмуш мәзмун, динләјичинин диггәтини даһа јахшы чәлб едәр. Буна көрә чыхыш едән һәмишә өз нитгини мәнтиги гурмаға чалышмалыдыр; јә'ни о, өз чыхышыны фактларын тәсвириндә лүзумсуз олан тәфәррүатларла долдурмамалы, билаваситә һаггында данышылан мәсәлә үзәриндә дајанмалы вә она өз мүнасибәтини билдирмәлидир.

Мүәллимин нитги мәзмунча о заман дәрин ола биләр ки, бәһс олунан мәсәлә һаггында онун (мүәллимин) кениш мә'луматы вә јахшы тәсәввүрү олсун. Аз билдији вә ја билмәдији мәсәлә һаггында данышмаг һеч кәсә мәсләһәт көрүлмүр.

Мүәјјән әшја вә ја һадисә һаггында конкрет тәсәввүр олмадан «үмумијјәтлә» данышмаг вә фикир ирәли сүрмәк олмаз. Мәшһур сәһнә устады Станиславски «үмумијјәтлә» сөзүнү чох гејри-мүәјјән, пис вә дәһшәт-

ли сөз адландырараг гејд едир ки, бу сөздә нә гәдәр сәлигәсизлик вә гарышыглыг вардыр.

Лакин, бә'зән нитгин мәзмунча долғун олмасына бахмајараг, арада анлашылмаз сөзләр варса вә чүмләләр гурулушча мүрәккәбдирсә, динләјичиләр ону јахшы дәрк едә билмәзләр. Мүәллим синиф вә ја күтлә гаршысында чыхыш етмәздән габаг динләјичиләрин һазырлығыны, онларын үмуми мәдәни сәвијјәсини, тәхмини дә олса, мүәјјәнләшдирмәлидир. В. И. Ленин бу хүсусда данышаркән ашағыдакылары гејд етмишдир: «...завод митингиндә вә казак кәндиндә, тәләбә јығынчағында вә кәндли комасында, III Дума трибунасында вә харичи бир органын сәһифәләриндә ејни шәкилдә данышмаг олмаз. Һәр бир тәблиғатчынын вә һәр бир тәшвигатчынын мәһарәти мәһз ондан ибарәтдир ки, мөвчуд динләјичиләрә ән јахшы тә'сир көстәрә билсин, мә'лум бир һәгигәти бу динләјичиләрә мүмкүн гәдәр даһа инандырычы бир сурәтдә, мүмкүн гәдәр даһа асанлыгла мәнимсәнилән бир шәкилдә, мүмкүн гәдәр даһа ајдын вә мөһкәм гавранылан бир шәкилдә чатдырсын»[1].

Бөјүк аудиторијалар үчүн нәзәрдә тутулмуш мүкалимәли (монологлу) нитг, мүәјјән чәтинликләрлә бағлы олдугуна көрә, данышандан хүсуси һазырлыг тәләб едир. Күтлә гаршысында сөјләниләчәк нитгин бир сыра чәтинликләри вардыр. Бу чәтинликләр, һәр шејдән әввәл, чыхыш едән натигин мәһдуд бир вахт ичәрисиндә өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн лазыми сөзләр сечиб онлары чүмлә ичәрисиндә дүзкүн әлагәләндирмәси, өз нитгиндә мәнтиги әлагәни көзләмәси вә динләјичиләрин әһвали-руһијјәсини изләмәсидир.

Кифајәт гәдәр фәал лүғәт еһтијатына малик олмајан адамлар үчүн, габагчадан һазырлашмадан, бирдән-бирә күтлә гаршысында чыхыш етмәк чәтин олур. Belә адамлар данышыг заманы гурмаг истәдикләри чүмләләри чох вахт тамамлаја билмир, ишләтмәк үчүн зәрури олан сөзләри сечмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу заман данышан, габагчадан нәзәрдә тутулмамыш јерсиз фасиләләр етмәјә мәчбур олур. Бә'зән дә о һәмин фасиләләрдән јаха гуртармаг үчүн өз данышығы илә һеч бир әлагәси олмајан бир сыра (демәк ки, бахыб көрүрүк ки, баханда бахыб көрүрүк ки, вә с.) түфејли сөзләр ишләдир.

Бә'зи адамларын данышығында бу чүр түфејли сөзләрин ишләдилмәси тәдричән, адәт һалына дүшүр вә һәтта о, чыхыш етмәјә һазыр олдугу вахтларда белә өз нитгиндә һәмин түфејли сөзләрдән јаха гуртара билмир. Белә түфејли сөзләрин тез-тез ишләдилмәси әлбәттә, нитги корлајыр, сөз вә сөз бирләшмәләринин мә'на әлагәси арасында бир гырыглыг, ујғунсузлуг вә рабитәсизлик әмәлә кәтирир. Бу чүр нитгләр динләјичидә хошакәлмәз бир дујғу вә тәәссүрат јарадыр.

Бу нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн һәр бир чыхышы габагчадан әтрафлы дүшүнмәк вә јазылы шәкилдә һазырламаг лазымдыр. Лакин, натиг динләјичиләр гаршысында чыхыш едәркән һәмишә мәтнә бағлы галыб, јаздыгларыны үзүндән охумаға мејл етмәмәлидир. Чүнки, адәтән мәтни охујаркән интонасија јекнәсәг олур вә бу да өз нөвбәсиндә сөзләри мә'насына көрә бир-бириндән фәргләндирмәји чәтинләшдирир. Дикәр тәрәфдән натиг чыхышынын мәтнини үзүндән охудугда орадакы интонасија, бир чох һалларда, тә'сирли, емосионал вә рәнкарәнк олмур.

Чыхыш заманы мәтни үзүндән охумаг ејни заманда данышанын дүшүнмәсинә вә лазыми интонасијадан истифадә етмәсинә мане олур вә она динләјичиләрин марағыны, әһвали-руһијјәсини изләмәјә имкан вермир. Белә һалларда чох вахт натиглә динләјичиләр арасындакы рабитә дә позулур.

Натиг һәр бир сөзү динләјичиләрә јахшы чатдырмаг үчүн нормал сүр'этлә данышмалы вә тәләсмәмәлидир; о, сөзләри вә һәтта лазым кәлдикдә, ајры-ајры сөзләрдәки һечалары белә хүсуси авазла, чох ајдын тәләффүз етмәлидир.

Әдәби дил, онун нормалары вә нитгин дүзкүнлүјү мәсәләси

Нитг мәдәнијјәтинин әсас шәрти, әлбәттә, онун дүзкүнлүјүдүр. Лакин дүзкүнлүк анлајышынын өзү дә бир сыра әлавә изаһат тәләб едир.

Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун «Һекајәти-молла Ибраһимхәлил кимјакәр» комедијасында молла Ибраһимхәлилин монологларыны нәзәрдән кечирдикдә чох гәлиз,

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, чилд 17, сәһ. 339, Азәрнәшр, 1951.

мә'насы чәтин анлашылан, азәрбајчанча дүзкүн олмајан бир нитг көрүрүк: «...Бу дөврәји-тәрбијәт итамамә јетишдикдән сонра әчзаји.иксир кәрәкдир һәрарәти-нарийјә васитәси илә өз тәкмилини итмамә јетирсин. Кили-һикмәтдән јапылмыш бутәнин ичиндә үч саәти-нүчуминин әрзиндә харичдән саир әчзаји-әсраријјә тәдричилә мәхлут олунмаг имдады илә ки, әввәл бир чисми-мајә нәзәрә кәлир вә сонра мүнчәмид олуб чисми-сабит олур...»

Бурада сөзләрин чоху азәрбајчанча дејилдир, чохлу фарс тәркибләри вардыр, сөзләр арасында узлашма јохдур, чүмләләр дүзкүн гурулмамышдыр, Азәрбајчан тәләффүзүнүн әксинә олараг, бә'зи сөзләр тәһриф едилмиш шәкилдә сөјләнилмиш вә с.

Јахуд Сүлејман Рәһимовун «Шамо» романында Талыбхан јүзбашынын нитгини алаг:

«— Јасавул, даһа сәнин нә Шеһли чамаатынын арасында, нә дә јухары диван габағында һеч дырнаг бојда белә һөрмәтин галмамышдыр. Бу күндән сән итилиб јасавуллугдан «пошол вон» олуб чыхыб чәһәннәмә кедәрсән! Јохса сәнин кими арвадынын чиловуну чәкә билмәјәни биз бу зорбалыгда диван ишиндә сахлаја билмәрик...»

Әлбәттә, Талыбхан јүзбашынын азәрбајчанлы олмасына, онун ана дилиндә данышмасына шүбһә етмәк олмаз. Талыбханын данышығы, нитги ајдын шејдир ки, азәрбајчанчадыр; бу нитг Азәрбајчан дилинин әсас ганунларына вә ән'әнәләринә ујғундур. Лакин, белә бир нитгин гүсурлу вә гејри-дүзкүн олмасы динләјичијә јахуд охучуја дәрһал чатыр.

Әлбәттә, бу нитгдәки гүсурлар биринчи нитгдәки молла Ибраһимхәлилин нитгиндәки гүсурлардан мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир.

Бизим әдәби дилимиз бүтүн азәрбајчанлылар үчүн үнсијјәт васитәсидир. Халгымызын јарадыб истифадә етдији нитг васитәләринин һамысы бу дилә дахилдир.

Бизим милли дилимизин вәһдәти үчүн башлыча шәрт, һәмин дилдә, үмуми вә мәчбури үнсүрләрин (јә'ни, әсас сөз еһтијаты, тәләффүзүн башлыча тәмајүлү, ән мүһүм грамматик категоријаларын) олмасыдыр.

Бүтүн бунлара бахмајараг, һәр бир азәрбајчанлынын нитги өз хүсусијјәтинә көрә мүәјјән дәрәчәдә бирибириндән фәргләнир. Бурада тәбии фәрди хүсусиј-

јәтдән башга, нитгимиздә груп һалында да бә'зи чидди фәргләр вә һәр шејдән әввәл, әрази фәргләри мүшаһидә едилир ки, буна да Азәрбајчан диалект вә шивәләрини мисал көстәрмәк олар.

Бә'зән ајры-ајры шивәләр өзүндә чох гәдим вә спесифик хүсусијјәтләри сахлајыб мүһафизә едир. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, дилдә олан һәмин формалар вә сөзләр нә гәдәр кениш јајылмыш олсалар да, тарихи чәһәтдән нә гәдәр ганунаујгун сајылсалар да онлар бу күн үчүн о гәдәр дә мүнасиб дејилдир.

Башга сөзлә десәк, Азәрбајчан дилиндә олан һәр бир данышығы (нитги) биз нитг мәдәнијјәти нөгтеји-нәзәриндән дүзкүн вә сәлис һесаб едә билмәрик. Һәтта, ән чох јајылмыш шивә вә жаргонлар белә үмуммилли дилин јалныз мүхтәлиф нөвләри һесаб олунурлар. Онлар үмуммилли дилин әсасыны тәшкил етмирләр. Азәрбајчан дилинин өзәјини, бүтүн савадлы адамлар үчүн һәртәрәфли (универсал) үнсијјәт формасы олан Азәрбајчан әдәби дили тәшкил едир.

Узун илләр боју чәтин јоллар кечәрәк, ишләниб биллурлашмыш Азәрбајчан әдәби дили, нитг мәдәнијјәти саһәсиндә халгымызын јүксәк наилијјәтинә чеврилмишдир. Бизим нитг мәдәнијјәтимиз өз зәнкинлији вә ифадә формасынын рәнкарәнклији чәһәтдән, өзүнүн дәгиг вә јығчамлығына көрә ән зәнкин вә мәдәни нитг сәвијјәсинә јүксәлә билмишдир.

Әдәби дил халгымызын ичтимаи, игтисади, истеһсалат, елм вә техника, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт саһәләриндә әлдә едилмиш наилијјәтләрини мүһафизә вә тәнзим едән бир гүввә, ичтимаи инкишаф вә тәрәггинин гүдрәтли бир васитәси кими һәјатымызда чох мүһүм рол ојнајыр. Мүасир чәмијјәтин еһтијачларына хидмәт едән әдәби дил өз мәчбурилији илә фәргләнир вә кениш тәблиғ олунур. Һазырда әдәби дилин јајылма васитәләри мүхтәлиф нөвлү вә чох күчлүдүр; белә васитәләрә мәктәбләри, мәтбуаты, радио вә телевизору, кино вә театрлары мисал көстәрмәк кифајәтдир.

Әдәби дил бүтүн тәдрис мүәссисәләри вә нәшријјат идарәләри үчүн мәчбуридир. Лакин әдәби дилин гүдрәти ону ичбари сурәтдә мәктәб, мәтбуат вә радио васитәси илә јајмагда дејилдир; онун әсил күчү халг тәрәфиндән шүурлу олараг мүһафизә едилмәсиндәдир.

Әдәби дил ганунларынын позулмасы ичтимаијјәт тәрәфиндән писләнмәли, естетик һиссләри корлајан вә үнсијјәтә мане олан бир сәбәб кими, савадсызлыг вә мәдәнијјәтсизлик әламәти һесаб едилмәлидир.

Өз данышығында һәддиндән артыг мәһәлли сөз ишләдән вә чыхышында шивә хүсусијјәтләринә кениш јер верән натигләрә ичласларда нә чүр мүнасибәт јарандығы һамыја мә'лумдур.

Әдәби дилдән кәнара чыхмаг, ондан узаглашмаг һәмишә савадлы вә тәһсилли адамларын, хүсусән, мүәллим вә алимләрин, јазычыларын бөјүк е'тиразларына сәбәб олур.

Бүтүн бунларла бирликдә, әдәби дил һеч дә донуб галмыш һејкәл дејилдир; о чанлы вә инкишаф едән бир организмдир. Әдәби дил чәмијјәтин дәјишән вә мүрәккәбләшиб чәтинләшән һәјати тәләбләринә ујғун олараг, јени ифадә форма вә васитәләри һазырлајыр, вахты өтмүш вә өзүнү доғрултмајан сөзләри, ифадәләри кәнара атыр, әлдә олан ифадә формасы вә васитәләрини исә тәкмилләшдирир.

Көрүндүјү кими, әдәби дил үмумхалг дилинә гаршы чыхан ајрыча мүстәгил бир дил дејилдир; о, јалныз милли дилин хүсуси нормаларла идарә олунан мүәјјән бир тәбәгәсидир. Әдәби дил, ишләниб биллурлашмыш нүмунәви бир дилдир; о, үмумхалг дилиндә ишләнән ифадәләрин үмумиләшдирилмәси вә инсанлар арасында үнсијјәт васитәсидир.

Нитг мәдәнијјәтинин ән зәрури вә ән илкин шәрти онун дүзкүнлүјүдүр дедикдә, нәји нәзәрдә тутуруг?

Биз бурада нитгин һазыркы дөврүмүздә гәбул олунмуш әдәби дил нормаларына тамамилә ујғун кәлмәсини, нитгимизин тәләффүз, орфографија, лүғәт вә грамматик нормаларындан һәм сәрбәст, һәм дә бачарыгла истифадә едә билмәји нәзәрдә тутуруг. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, нитг мәдәнијјәти анлајышы, нитгин дүзкүнлүјү анлајышындан чох-чох кенишдир; чүнки әдәби дил нормаларына ујғун кәлән, јә'ни дүзкүн һесаб олунан һәр бир нитг там мәдәни сајыла билмәз, бунун үчүн башга шәртләрә дә әмәл етмәк лазымдыр.

Бөјүк тәнгидчи В. Г. Белинскинин чох дәгиг ифадә етдији кими — дүзкүн данышмаг вә јахшы данышмаг сөзләри, әлбәттә, ејни шеј демәк дејилдир; бә'зән көрүрсән ки, бир семинарист чанландырылмыш вә шәхсләндирилмиш грамматика кими данышыр вә јазыр, лакин ону нә динләмәк, нә дә охумаг мүмкүн олмур.

Јахшы нитгин әламәтләри

Адәтән, инсан һәмишә она хош тә'сир бурахан фикирләри, натигләрдән ешитдији вә ја китаблардан охудуғу ән сәррас вә мүнасиб сөзләри јадда сахламаға чалышыр.

Фикри тәкчә әдәби дилин нормаларына ујғун олараг дүзкүн сөјләмәк кифајәт дејилдир; бурада ән сәррас вә мәгсәдәујғун нитг васитәләриндән дә истифадә олунмалыдыр, нитг мәдәнијјәтинин әсас тәләби дә будур.

Лакин нитгдә белә сөзләри тапыб ишләтмәк о гәдәр дә асан дејилдир; бунун үчүн кәркин иш тәләб олунур ки, буна поетик дилдә «сөз тапмаг әзабы» дејилир. Бөјүк сөз устады Л. Толстој јазыб јарадаркән өз әсәрләринин әлјазмасыны он дәфәләрлә јенидән тәкрар-тәкрар ишләјиб дәјишдирмиш, јенидән үзүнү көчүрмүш вә һәр дәфә фикирләрини даһа дәгиг вә образлы вермәк үчүн сәррас сөзләр тапыб ишләтмәјә чалышмышдыр.

Јахшы нитг данышыгда ән мүнасиб вә ән мүвафиг сөз сечмәји тәләб едир. Јахшы нитг о нитгә дејилир ки, онда ишләдилән сөзләр, нәзәрдә тутлан мәсәләнин шәрһи үчүн, мүвафиг вә мәгсәдәујғун олсун.

Јахшы нитг мәфһумунун чох реал вә објектив бир базасы вардыр ки, о да үслубијјатдыр. Үслубијјат дилчиликдә фикир вә һиссләримизи ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан васитәләри өјрәнән бир шө'бәдир. Бизим јазылы вә шифаһи нитгимиз һәр шејдән әввәл, ашағыдакы үч шәрти: нитгин дүзкүнлүјүнү; ајдынлығыны вә дәгиглијини тә'мин етмәлидир.

Нитгин дүзкүнлүјү, јазыда вә данышыгда грамматика гајдаларыны көзләмәкдән ибарәтдир. Нитгин ајдынлығы, фикри елә ифадә етмәји истәјир ки, динләјичи вә ја охучу асанлыгла, һеч бир чәтинлик чәкмәдән ону анлаја билсин. Нәһајәт, нитгдә дәгиглик о демәкдир ки, нитг данышанын фикирләринә, јә'ни онун нә демәк истәдијинә, тамамилә ујғун олсун.

Әкәр грамматика, сөзләри вә ја чүмлә гурмағы дилин гәбул олунмуш нормаларына ујғун кәлиб-кәлмәди-

шы мүәјјән сөзләрә маликдир; мәсәлән, китаб, дәфтәр, гәләм вә с. бу кими сөзләрин чәмијјәт ичәрисиндә шәртләндирилмиш вә мүәјјән мә'насы вардыр. Лакин һәјатда әшја вә тәсәввүрләр о гәдәр чохдур ки, бунлары тамамилә мүстәгил вә ајры-ајры сөзләрлә ифадә етмәк чәтиндир. Ахы, биз бир сөздән мүхтәлиф шәкилдә истифадә етмәјә вә она мүхтәлиф мә'налар вермәјә мәчбуруг. Мәсәлән, «дил» сөзүнү алаг. Бу сөз јә'ни дил әсасән инсан вә һејванларын ағызларында олан бир үзвү (әт парчасыны) билдирир. Амма «дилимиз зәнкинләшир» чүмләсиндә дил сөзүнүн мә'насы тамамилә башгадыр.

Јахуд, зәнкинләшмәк дөвләтә, сәрвәтә малик олмаг демәкдир. Көрүндүјү кими јухарыдакы чүмләдә һәр ики сөз, әсас мә'насындан ајрылмыш вә башга мә'нада ишләнмишдир. Јә'ни, «дилимиз зәнкинләшир» демәк, «сөзләримиз чохалыр» демәкдир. Мә'лумдур ки, «сөзләримиз чохалыр» чүмләсинә нисбәтән «дилимиз зәнкинләшир» чүмләсинин доғурдуғу тә'сир әлбәттә, даһа гүввәтли вә даһа чанлыдыр.

Беләликлә, јухарыдакы чүмләләрдә ишләдилән «сөз», «дил»ин әсил мә'насыны ифадә етмәдији кими, «чохалмаг» да, «зәнкинләшмәк» сөзүнүн әсил мә'насыны ифадә етмир. Бурада сөзләр мүәјјән сәбәбә, әлагә вә мүнасибәтә көрә башга бир мә'нада ишләдилмишдир.

Демәк, сөзләр мүәјјән бир мә'на үзәриндә донуб галмыр, онлар мүхтәлиф фикир вә һиссләри ифадә едиркән, вәзифәләриндә чох еластики олурлар. Инсанлар өз ифадәләринә бәдии вә тәсвири бојалар вермәк үчүн, сөзләрин бу хүсусијјәтләриндән кениш истифадә едә биләрләр.

Јахшы нитг садә, дәгиг вә јығчам олмалыдыр

Јахшы нитг, өз тәбиәтинә көрә, нитг мәдәнијјәтинин әсас бир әламәтидир. О, натигдән данышыгда анлашылмазлыг јарада билән, јахуд ики мә'налылыг вә ја мә'насызлыг әмәлә кәтирә билән сөзләрдән дүзкүн вә јерли-јериндә ишләтмәји тәләб едир.

Јахшы нитг ајдын вә дәгиг олмалыдыр. Нитгин ајдынлығы һәмишә нитгин садәлијини, онда истифадә олунан сөзләрин һамы үчүн анлашылан вә ајдын олмасыны тәләб едир. Буна көрә дә нитгдә ајдынлығы көзләмәк

ин ҹәһәтдән гијмәтләндирирсә, үслубијјат онлары (сөзләри вә ја ҹүмлә гурмағы) нитгә ајдын вә дәгиг ишләтмәк ҹәһәтдән гијмәтләндирир.

Әҝәр грамматика мәшғәләләринин мәгсәди, дилин умуми нормаларыны өјрәнмәк јолу илә нитги мәнимсәтмәкдирсә, үслубијјат мәшғәләләринин мәгсәди дә фикир вә һиссләримизин рәнҝарәнк чаларларыны ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан бүтүн васитәләри өјрәнмәклә, нитгин ајдынлығы вә дәгиглијинин тә'мин етмәкдир.

Габагда гејд едилдији кими, ҝөзәл нитгә јијәләнмәк үчүн јалныз грамматик гајдалары ҝөзләмәк кифајәт дејилдир, нитги үслуби ҹәһәтдән дә дүзҝүн гурмаг лазымдыр; јә'ни елә сөзләр сечмәли вә елә ҹүмләләр гурмалыдыр ки, орада фикир ајдын вә дәгиг ифадә едилсин.

Бүтүн бөјүк јазычылар, сөз усталары өз фикирләринин, һисс вә дујғуларыны ифадә етмәк үчүн зәнҝин сөз еһтијатындан истифадә етмишләр. Онлар дилин тәмизлији, дәгиглији вә ҝөзәллији уғрунда јорулмадан мүбаризә апармышлар.

Башгаларына өз фикир вә һиссләрини бүтүнлүклә вермәјә имкан тапмаг үчүн әввәл, зәнҝин сөз еһтијатына малик олмаг, икинҹи, мүәјјән сөзләри сечиб ишләтмәји баҹармаг лазымдыр. Данышан өз нитгиндә һәр бир сөзү ишләдиркән, о сөздә ифадә едилмиш фикри нә дәрәҹәдә дәгиг вермә биләҹәјини габагҹадан ајдын етмәлидир.

Демәк, сөз сечмәк һәлә ишин бир тәрәфидир; сөзләр әсасында ҹүмлә гурмағы да баҹармаг лазымдыр. Диҝәр тәрәфдән нитгин ајдынлығы вә дәгиглији јалныз мүнасиб сөзләр тапмагла битмир, ејни заманда һәмин сөзләри ҹүмләдә јерли-јериндә ишләтмәји баҹармаг да шәртдир.

Беләликлә, мә'налы данышмаг истәјән адам, өз нитгинә башламаздан әввәл данышыг заманы дүшүнүб, лүзумсуз ҹүмлә вә сөзләрә, тәкрарлара јол вермәмәлидир.

Биз фикримизи дүзҝүн, ајдын вә мәгсәдә мүвафиг сурәтдә ифадә етмәјә чалышдығымыз кими, ону ҹазибәли, тә'сирли вә бә'зән емосионал бир һала салмаг да истәјирик; һәмин мәгсәдлә, нитгимизи бәдии образларла бәзәмәјә сә'ј едирик; бу саһәдә әлимиздә олан әсас васитәләрдән бири сөздүр. Инсан һәр бир тәсәввүрә гар-

үчүн: **декада** әвәзинә **онкүнлүк, доктор** әвәзинә **һәким, эксәријјәт** әвәзинә **чохлуг, әгәлијјәт** әвәзинә **азлыг, мәхфи** әвәзинә **кизли** вә с. кими ишләтмәк мәсләһәтдир.

Лакин бурада садәлик, сөзү бајағылашдырмагла гарышдырылмамалыдыр: садәлик ајры-ајры үслубларда мүхтәлиф чүр тәтбиг олунмалыдыр. Јә'ни нитгимиздә елә хүсуси сөз вә терминләр вардыр ки, онлары ади данышыгда, ичтимаи-сијаси, бәдии вә с. чыхышларда ишләтмәк мүмкүн дејилдир. Елә сөз вә терминләр дә вардыр ки, биринчинин әксинә оларағ, мүтәхәссисләрин гаршысында елми вә ја техника мөвзуларында чыхыш едәркән онлардан (јә'ни һәмин сөз вә терминләрдән) истифадә етмәк зәрури вә ганунидир. Мәсәлән, тибб елминә даир ашағыдакы терминләри алаг: нефрит (бөјрәкләрин илтиһабы), иммунитет (организмин јолухан хәстәликләрә тутулмамаг габилијјәти), екзема (дәри хәстәлији) вә с. Белә сөзләр елми-тибби үслуба аиддир вә онлары һеч бир вахт «дили корлајан» ја да «ағырлашдыран» үнсүр һесаб етмәк олмаз.

Ону да гејд етмәлијик ки, елми үслуба хас олан хүсусијјәтләри инкар етмәк нитги садәләшдирмәз, әксинә, тибб ишчиләринин нитгини даһа да «мүрәккәбләшдирәр» мүәјјән елми-тибби һадисәләрин шәрһиндә онларын ишини чәтинләшдирә биләр.

Нитг о заман садә вә тәмиз һесаб едилә биләр ки, орада ишләдилән бүтүн сөзләр динләјәнләрин (јә'ни, аудиторијанын) үмуми сәвијјәсинә вә хүсусијјәтинә ујғун кәлсин вә һамы үчүн ајдын вә анлашыглы олсун. Әкәр биз дилчилик елмини јахшы билмәјән динләјичиләрә мүрачиәтлә «субстантивләшмә мадди варлыға, материјаја хас олан әламәтләрин мадди варлығы әвәз етмәси һадисәсинә дејилир» чүмләсини ишләтсәк, шүбһәсиз һәмин саһә үчүн мүтәхәссис олмајанларын нитгинин садәлик вә тәмизлијини позмуш оларыг, лакин бунун әксинә, биз јухарыдакы чүмләдә субстантивләшмә термини әвәзинә ону изаһ едән башга бир сөз ишләтмиш олсаг, онда дилчи алимләр гаршысындакы нитгимизин тәмизлији, әлбәттә, позулмуш оларды.

Демәк, елми үслубда мүәјјән терминләрдән, јә'ни дәгиг мә'налы хүсуси сөзләрдән (мәсәлән, психолокија, хронолокија, феодализм вә с. бу кими терминләрдән) истифадә едилмәлидир. Әкәр белә сөзләрдән елми үслубда (нитгдә) истифадә едилмәзсә, о заман мүәјјән

фикирләр өз инчәликләри илә ифадә олуна билмәз вә һәмин нитг динләјичиләрә ајдын олмаз.

Нитгин ајдынлығы, садәлик вә тәмизлији угрунда һәмишә бөјүк мүбариз олан В. И. Ленин гејд етмишдир ки, күтләнин баша дүшдүјү садә вә ајдын дилләданышмағы бачармалы, гәлиз истилаһлары, әҹнәби сөзләри... кәнара атмалыдыр.

Биз елми-күтләви нитгдә ишләдилән терминләрә ашағыдакы гајдада мүнасибәт бәсләмәлијик. Әкәр мүәјјән бир термин кениш охучу вә ја динләјичи күтләси үчүн ајдын дејилсә, әлбәттә, ону изаһ етмәлијик. Гәбул олунмуш бејнәлхалг терминләрә кәлинчә, белә сөзләри Азәрбајҹан сөзләри илә әвәз етмәк мәсләһәт дејилдир. Һәркаһ белә һәрәкәт етсәк, онда дилимизи зәнкинләшдирмәк әвәзинә, даһа да мүәјјән тәһриф вә уҹдурмалара јол вермиш оларыг. Әкәр мүәјјән бир термини охучу вә ја динләјичинин даһа асан баша дүшәҹәји башга бир садә терминлә дәјишмәк мүмкүндүрсә, буну етмәк лазымдыр. Мәсәлән. бә'зиләри лисанијјат вә ја дилшүнаслыг сөзләринин мә'насыны баша дүшмәкдә чәтинлик чәкә биләрләр; һәмин сөзләрин әвәзинә азәрбајҹанча дилчилик термини ишләтмәк, әлбәттә, мәгсәдә даһа ујғундур. Бунунла белә, сөз еһтијатыны зәнкинләшдирмәк вә ја һәмин сөзүн мәншәји һаггында тәсәввүр јаратмаг үчүн бә'зән азәрбајҹанча сөзләрин јанында вә ја мө'тәризә ичәрисиндә башга дилләрдән алынмыш термини дә јазмаг вә сөјләмәк олар. Мәсәлән: синоним јунанча sinonimos сөзүндән әмәлә кәлмишдир вә с.

В. И. Ленин өз нитгиндә лазым олан хүсуси терминләри вә харичи сөзләри ишләдәркән охучуларын гајғысына галар вә нисбәтән чәтин анлашылан сөзләрин һәмишә изаһыны верәрди. Мәсәлән, о, «Ики утопија» адлы мәгаләсини белә башлајыр: «Утопија јунан сөзүдүр: «У» јунанча инкар шәкилчисидир, «топос» јер демәкдир. Утопија, мөвҹуд олмајан јер, хүлја, уҹдурма, әфсанә демәкдир»[1].

Бүтүн бунларла бирликдә В. И. Ленин дилин тәмизлик вә садәлијиндән данышаркән, харичи сөзләри јерсиз олараг ишләдәнләрә гаршы мүһарибә е'лан етмәк вахтынын кәлиб чатдығыны көстәрир, дили ағырлаш-

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 18-ҹи ҹилд, сәһ. 377.

дыран вә ифадәләриндә јерсиз варваризмләрә (башга дилләрдән алынма сөзләрә), јол верәнләрә гаршы чыхараг, онлары кәскин тәнгид едирди.

Беләликлә, нитгин садәлик вә тәмизлији, ајдынлығы, истифадә един дил васитәләринин чох дәгиг вә мәгсәдәујғун сечилмәси илә сыхы әлагәдардыр.

Практик үслубијјат онун (нитгин) ифадәли олмасыны да тәләб едир. Нитгин парлаг, кәскин вә орижиналлығы динләјичи вә ја охучуларда һисс, һәјәчан вә мараг ојадар, онларын диггәтини чәлб едиб, ирәли сүрүлән фикирләрин мәзмунуну даһа јахшы дәрк етмәјә көмәк көстәрәр. Әксинә нитгин јекнәсәглији, онун ејни тонла сөјләнилмәси вә јохсуллуғу, ејни сөз вә ифадәләрин тез-тез тәкрары, нитгин тә'сир гүввәсини азалдыр, орада ирәли сүрүлән фикирләрә гаршы охучу вә ја динләјичидә бир нөв е'тинасызлыг әмәлә кәтирир.

Нитгин дәгиглији үчүн дилимизин зәнкинлијиндән истифадә етмәк, даһа јарарлы вә мүнасиб сөзләр сечмәк тәләб олунурса, нитгин парлаглығы вә чанлылығы үчүн дилин ифадә васитәләрини билмәк вә онлардан бачарыгла истифадә етмәк тәләб олунур.

Демәк, нитг мәдәнијјәти термини сөзүн кениш мә'насында јалныз натиглик исте'дадына, јә'ни көзәл вә ајдын данышмаг габилијјәтинә малик олмаг демәк дејилдир. Нитг мәдәнијјәти, ејни заманда, нитги ифадәли, парлаг, орижинал, һәм дә марaглы гурмағы бачармаг демәкдир.

Нәтичә

Азәрбајчан дили зәнкин, гүдрәтли вә аһәнкдар бир дилдир. Әкәр данышан адамда үмуми мәдәнијјәт, лазыми билик вә мә'лумат јохдурса, тәкчә дили билмәклә, о, дүзкүн вә сәлис нитгә јијәләнә билмәз. Ејни заманда, дили севмәдән, нитгә шүурлу мүнасибәт бәсләмәдән, дилчилик вә үслубијјат саһәләринә даир мүәјјән мә'лумата малик олмадан, ән дүзкүн, ән мәнтиги фикирләри ифадә етмәк мүмкүн олмаз.

Дилчилик нөгтеји-нәзәриндән нитг мәдәнијјәти, нитгин дүзкүнлүјүнү, јә'ни мүасир әдәби дилин нормаларыны билмәји вә она мөһкәм, һәм дә сәрбәст јијәләнмәји нәзәрдә тутур. Јахшы натиг һәмишә, данышығымызда анлашылмазлыг, икимә'налыг, узунчулуг вә буна охшар

нөгсанлар доғуран дил һадисәләринин гаршысыны габагчадан алмаға чалышмалыдыр; о, мүмкүн дәрәчәдә нитгин садә, ајдын вә јығчам олмасына чәһд етмәлидир.

Нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк чох кәркин әмәк тәләб едир. Она һазыр ресептлә (дәрман нүсхәсилә) јијәләнмәк олмаз. Нитг мәдәнијјәтини һәр бир адам өзүндә мүстәгил сурәтдә, дилә шүурлу мүнасибәт бәсләмәклә инкишаф етдирә биләр.

Нитг мәдәнијјәти илә тәфәккүр мәдәнијјәти сөзләри ејни мә'налы, јә'ни бир мә'налы мәфһум олмаса да бунларын арасында сых әлагә вә гаршылыглы бир асылылыг вардыр. Нитгин шүурлу сурәтдә тәкмилләшмәси зәрурујјәтини баша дүшмәкдә, дилчилик мәсәләләриндән баш чыхармагда динләјичи вә охучулара көмәк етмәк чох нәчиб вә мүһүм бир вәзифәдир. Чүнки «дилин тәмизлији, мә'на дәгиглији вә онун кәскинлији уғрунда апарылан мүбаризә, мәдәнијјәт силаһы уғрунда апарылан мүбаризәдир. Бу силаһ нә гәдәр дүзкүн истигамәт алса, бир о гәдәр гијмәтли олар»[1].

Мүәллимин нитгинә верилән әсас тәләбләр

Тә'лим-тәрбијә ишләрини мүвәффәгијјәтлә тәшкил едиб апармаг үчүн мүәллимдән мүхтәлиф үсуллар, рәнкарәнк иш нөвләри илә бәрабәр, јүксәк кејфијјәтли шифаһи вә јазылы нитгә малик олмаг да тәләб олунур. Чох заман мүәллимин нитг мәдәнијјәтинин ашағы сәвијјәдә олмасы мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишләринин тә'сирини зәифләдир, дәрс материалыны дәгиг ифадә вә изаһ етмәјә мане олур. Бунунла әлагәдар олараг, мүәллимин гаршысында чох мүһүм бир вәзифә, өз нитгини јахшылашдырыб тәкмилләшдирмәк вәзифәси дурур. Һәмин вәзифәнин өһдәсиндән мүәллим о заман мүвәффәгијјәтлә кәлә биләр ки, о һәм өз фәнинин елми әсасларыны вә тәдрис методикасыны јахшы билсин, һәм дә дедији дәрсләрин идеја-нәзәри мәзмунуну зәнкинләшдирмәји бачарсын вә ону ајдын, сәлис вә парлаг бир дилдә шакирдләрә чатдыра билсин. Демәк, мүәллимләр шакирдләрә тәкчә габагчыл елми биликләри вермәклә

---

[1] М. Горки, Әдәбијјат һаггында, 1953, сәһ. 663 (русча).

кифајәтләнмәјиб, ејни заманда мәктәбләримизә јүксәк нитг мәдәнијјәти дә котирмәлидирләр.

Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирмәкдә, онларын биликләрини дәринләшдирмәкдә, синифдә вә синифдәнкәнар мәшгәләләрдә мүәллимин нүмунәви нитги һәлледичи рола маликдир. Мүәллим бүтүн мүсаһибә вә чыхышларында өз нитгини дүзкүн, инандырычы, ајдын гурмалы, һәр һансы бир материалы сәлис бир дилдә шакирдләрә баша салмалыдыр. О, мәшғәләләрин идеоложи чәһәтдән јарарлы, мәзмунча елми, мөвзу е'тибарилә актуал олмасына диггәт етмәклә бәрабәр, онун лексик, грамматик чәһәтдән дәгиг, дүзкүн, үслубча аһәнкдар олмасы үчүн ишләдәчәји ифадә формаларынын тәкмилләшдирилмәсинә дә хүсуси фикир вермәлидир.

Бә'зи мүәллимләрин дәрсләриндәки мүһүм нөгсанлардан бири дә онларын кифајәт гәдәр лүғәт еһтијатына малик олмамалары (јә'ни нитгләринин сөз чәһәтдән јохсуллуғу), лүзумсуз, јекнәсәг сөзләр ишләтмәләри, ја да ағыр вә узун чүмләләрлә шакирдләри јормаларыдыр.

Дил мәдәнијјәти, тәфәккүр мәдәнијјәти демәкдир; јахшы данышыб јазмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, дүзкүн фикирләшмәји бачармаг лазымдыр.

Бөјүк ингилабчы-демократ Чернышевскинин дедији кими, ајдын тәсәввүр етмәдијин бир шеји, ајдын олмајан, думанлы шәкилдә дә сөјләјәчәксән. Ифадәнин гејри-дәгиглији вә долашыглығы, әлбәттә, фикрин долашыглығындан мејдана кәлир. Дил шүурун ифадә формасыдыр. Дил дүзкүн дејилсә, демәк, шүур да гүсурлудур. Әкәр дил (нитг) сәлигәсиз вә анлашылмаздырса, демәк, фикрин өзү гејри-дәгигдир.

* * *

Мүәллимин нитгинә верилән әсас тәләб, онун садәлији, анлашыглы олмасы, јә'ни асан вә тез баша дүшүлмәсидир, шакирдләр онун дедикләрини чәтинлик чәкмәдән дәрк едә билмәлидир.

В. И. Ленин кениш күтләләрин баша дүшмәләри үчүн фикри садә вә һамынын анлајачағы бир дилдә сөјләмәк барәдә данышаркән гејд етмишдир ки: «...даһа артыг ајдын данышмаг лүзуму, мәсәләјә јанашмаг бачарығы сосиализмин әсас һәгигәтләрини ән садә, ајани вә һәгигәтән инандырычы бир сурәтдә изаһ етмәк бачарығы... тәләб едир»[1].

Ирәли сүрүлән фикир вә ифадәнин башгасына асанлыгла чата билмәсинин мүһүм шәртләриндән бири дә нитгин дәгиг вә ајдын олмасыдыр. Нитгин дәгиглији о демәкдир ки, о, данышанын, јахуд јазанын фикирләринә ујғун олсун; нитгин ајдынлығы исә фикри елә сөјләмәји тәләб едир ки, динләјичи вә ја охучу ону асанлыгла анлаја билсин. Нитгин дәгиглик вә ајдынлығы үчүн лазым олан шәртләр позулдуғда, ифадә долашыб-гарышар, мә'на тәһриф олунар вә беләликлә дә ирәли сүрүлән һәр һансы бир фикир анлашылмаз галар.

Нәһајәт, мүәллим елә етмәлидир ки, онун нитгиндә јухарыдакы тәләбләрлә бәрабәр: чанлылыг, образлылыг, чәлбедичилик дә олсун. Азәрбајчан дилинин өзүнә мәхсус орижиналлығы, бәдиилик вә мәлаһәти вардыр. Мүәллим мәшғәлә заманы дилимизин бу мәзијјәтләриндән истифадә етмәјә чалышмалыдыр.

Мүәллимин синиф гаршысындакы чыхышына, тә'лим просесиндә онун истифадә едәчәји нитгә верилән тәләбләр әсасән бунлардан ибарәтдир.

---

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, чилд 10, сәһ. 19.

III фәсил

МҮӘЛЛИМИН НИТГИНӘ МҮВӘФФӘГИЈЈӘТ ГАЗАНДЫРАН АМИЛЛӘР

Мүәллимин нитги мә'налы вә долғун олмалыдыр

Мүәллимин нитгинә мүвәффәгијјәт газандыран әсас амилләрдән бири, онун тәдрис едәчәји материалы дәриндән вә јахшы билмәсидир. О, нәдән данышачағыны јахшы билсә, һәмин материалын изаһы үчүн дә мүвафиг јоллар тапа биләр.

Тәдрис материалыны билмәк мүәллим үчүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәти олан мәсәләдир. Инсанын зеһниндә сөз вә ифадәсиз, дил материалы олмајан чылпаг фикирләр јохдур. Инсанда һансы бир фикир әмәлә кәлирсә, о, мүәјјән бир сөз вә ифадә әсасында мејдана чыхыр.

Фикирләр бир-биринин ардынча формалашмаға башладығы заман, һәмин фикирләри билдирәчәк ифадәләр дә сәлигәјә дүшмәјә башлајыр. Дил фикирләри формалашдыран васитә вә һәмин фикирләрин ифадәсидир. Инсан сөзләрин көмәји илә фикирләшдијиндән шүбһәсиз, онун дахили нитги сәсли нитгдән фәргләнир. Әкәр фикир јахшы дүшүнүлүбсә, демәк, онун сөзлә ифадәси дә мүәјјән дәрәчәдә ишләнмиш, «редактә едилмиш» олур.

Беләликлә, мүәллимин нитгинә мүвәффәгијјәт газандыран зәрури шәртләрдән бири, онун материалы јахшы билмәсидир. Нитг мәдәнијјәти мәсәләсинә бөјүк әһәмијјәт вермиш мәшһур тәнгидчи Белински демишдир ки, инсан јалныз мүәјјән бир фикрә малик олдуғу заман јахшы данышыб јаза биләр. Лакин о, јалныз о заман даһа јахшы данышыб јаза биләр ки, мүәјјән фикрә малик олсун јә'ни, өзү һәмин фикри јарадыб формалаш-

дыра билсин, һәмин фикрин мүәллифи олсун вә материала јарадычы јанаша билсин.

Материалы билмәкдән башга, елә амилләр дә вардыр ки, мүәллим мүтләг онлары нәзәрә алмалыдыр. Мүәјјән материалы ејни дәрәчәдә јахшы билән ики адамдан бири материалы көзәл ифадә едә билдији һалда, о бириси буну ејни сәвијјәдә етмәји бачармыр. Демәк, материалы билмәкдән әлавә, башга бир шәрти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу шәрт исә, шифаһи нитгин хүсусијјәтләрини билмәк вә ән башлычасы сәлис нитгә јијәләнмәји бачармагдыр. Сәлис нитгин башлыча хүсусијјәти ондадыр ки, бурада мүәллим сәлигә илә, тәмиз вә инандырычы данышмалы вә бә'зиләри кими, данышмаг әвәзинә мәтни үзүндән охумамалыдыр. О, һәр бир чүмләни сон дәфә редактә олунмуш вә чох сәлис бир шәкилдә ифадә етмәјә чалышмалыдыр.

Мүәллим дәрс заманы ики вәзифәни јеринә јетирмәлидир: 1) өзү һазырладығы мәтнин (мүһазирә, мүсаһибә, мә'рузә вә с.) мүәллифи олмалы; 2) һәмин мәтни билаваситә шакирдләрә (динләјичиләрә) чатдырманын ичрачысы олмалыдыр. Демәк, мүәллимдән тәкчә јахшы мүәллифлик дејил, ејни заманда гүсурсуз нитг мәдәнијјәти дә тәләб олунур ки, бүтүн бунлар мәгсәдә мүвафиг сурәтдә һазырланыб, нүмунәви бир чыхыш шәклинә салынмалыдыр.

Мүәллим евдә јазы столунун архасында отуруб дәрсә һазырлашаркән бир шәраитдә, синиф гаршысында чыхыш етдикдә исә тамамилә башга шәраитдә олур. Әкәр мүәллим синиф шәраитиндә бөјүк фасиләләрлә данышса, јахуд мүәјјән мүддәт сусуб дурмагла шакирдләри көзләмәјә мәчбур етсә, онда һаглы олараг шакирдләр белә бир суал верә биләрләр: мүәллим нә үчүн сусду? Бәлкә онун фикирләри долашмыш вә ја нәји исә јаддан чыхармышдыр?

Тәчрүбәли мүәллимләр дәрс дејә-дејә синфи һәмишә нәзарәт алтында сахламаға чалышыр, дарыхан, әснәјән вә тез-тез саата вә ја гапыја бахыб зәнкин вурулмасыны көзләјән шакирдләри көрүрләр. Белә һаллары мүшаһидә етмәк, шүбһәсиз, мүәллимә өз фикирләрини јахшы формалашдырыб ифадә етмәјә мане олур.

Шүбһәсиз, мүәллим шакирдләр гаршысында јалныз фикирләрини гајдаја салыб формалашдыран бир мүәллиф дејил, ејни заманда о, вәзифәсини јеринә јетирән

јахшы бир ифачы да олмалыдыр. Мүəллифлик мəдəнијјəтини ифачылыг мəдəнијјəти илə ујғунлашдырмаг хүсусəн, јени мүəллимлијə башлајанлар үчүн, о гəдəр дə асан иш дејилдир. Лакин бу чəтинлији арадан галдырмаг, əлбəттə, мүмкүндүр. Јүзлəрлə јахшы вə габагчыл мүəллимлəримизин тəчрүбəси бизи əмин едир ки, натиглик мəһарəти илə дəрс демəк вə ја мүһазирə охумаг бүтүн мүəллимлəримиз үчүн мүмкүндүр. Анчаг бир сыра башга саһəлəрдə олдуғу кими, натиглик дə (јə'ни тə'сирли, ајдын вə парлаг, ифадəли данышмағы бачармаг) мүəллимдəн кəркин əмəк вə јүксəк нитг мəдəнијјəтинə јиҗəлəнмəји тəлəб едир. Чох вахт белə суаллар ортаја чыхыр: нə үчүн филанкəс савадлы, мəдəни, мə'луматлы бир адам олдуғу һалда, натиглији бачармыр? О, күтлə гаршысында чыхыш едиб өз билијини башгаларына верə билмир? Бə'зилəрини дə башга бир суал мараглан-дырыр: бəлкə натиглик мəһарəти инсанда анадангəлмə бир истe'дад вə ја тəбиəт веркиси кими бир шејдир? Бу суалын чавабы гəдим латын аталар сөзүндə даһа дəгиг ифадə олунмушдур: «Инсан шаир кими доғулур, лакин натиг кими сонрадан һазырланыр».

Бу бир һəгигəтдир вə дүнјанын бир чох көркəмли натиглəринин јарадычылыг тарихиндə артыг тəсдиг олунмушдур. Белə исə нə үчүн бəс бир сыра дəрин мə'луматлы адамлар күтлə гаршысында мəһарəтлə чыхыш едə билмирлəр? Бунун ики сəбəби вардыр: əввəлəн, көрүнүр ки, белə адамлар динлəјичилəр гаршысында фикирлəрини формалашдырмаг бачарығына малик дејиллəр; икинчиси исə, онлар һазырладыглары мəтни динлəјичилəрə чатдырмагда чəтинлик чəкир, чыхыш заманы һəјəчанланырлар. Көрүнүр онлар күтлə гаршысында мүвəффəгијјəтли чыхыш етмəк үчүн мүəјјəн тəчрүбəјə малик дејиллəр.

Мүəллимин синиф вə аудиторија гаршысында мүвəффəгијјəтли чыхышы, дили јахшы билмəсиндəн вə онун зəнкинликлəриндəн истифадə етмəји бачармасындан чох асылыдыр. Əкəр мүəллим, зəнкин лүғəт еһтијатына, гүввəтли вə тутарлы һəкиманə сөзлəрə, мүхтəлиф нөвлү чүмлəлəрə малик олса, онда о, чыхыш үчүн сəррaст сөз вə чүмлəлəр, мүхтəлиф ифадə васитəлəри сечиб ишлəдəр вə белəликлə дə өз фикирлəрини сəрбəст вə тə'сирли гура билəр. Данышанын лүғəт, фразеоложи, грамматик имканлары мəһдуддурса, онун нитги дə мүтлəг касыб вə јекнəсəг олачагдыр. Бизим дилимиз данышана (натигə) чох зəнкин вə кениш имканлар верə билир. Азəрбајчан дилиндə сөз о гəдəр чохдур ки, биз мүəјјəн бир мəфһуму ифадə етмəк үчүн һəмин сөзүн бир нечə синонимини тапыб ишлəдə билəрик. Мəсəлəн, елə ашағыдакы сөзлəри алаг:

1) чағырмаг, гышгырмаг, сəслəмəк, бағырмаг, һајламаг... 2) үз, сифəт, бəниз, чамал, сима... 3) шикəст, чолаг, топал, ахсаг, шил... вə с.

Мүəллимин нитг мəдəнијјəти јалныз сөз зəнкинлијиндəн асылы дејил, о ејни заманда фразеоложи васитəлəрдəн дə асылыдыр. Фразеолокија дедикдə биз образлы, сəррaст вə һəкиманə сөзлəри нəзəрдə тутуруг. Белə сөзлəрə, нитгимизи көзəллəшдириб рəнкарəнк едəн, ону динлəјичилəрдə дəрин тə'сир бураха билəчəк парлаг бир шəклə салан аталар сөзү вə зəрб мəсəллəр, афоризмлəр вə с. даһилдир.

Нитгдə чүрбəчүр тəсвири бојалардан истифадə етмəк үчүн дил данышана кениш имканлар верир. Ашағыдакы мисалларда образлы вə сəррaст сөзлəрин вə афоризмлəрин нə чүр орижинал вə дəгиг ишлəдилмəсинə диггəт едəк.

1) «Инсана архадыр онун камалы,
Ағылдыр һəр кəсин дөвлəти, малы...»

(Н и з а м и)

2) «Гүввəт елмдəдир, башга чүр һеч кəс
Һеч кəсə үстүнлүк ејлəјə билмəз...»

(Н и з а м и)

3) «Јазыг о адамдыр ки, вичданы тəмиз дејилдир».

(А. П у ш к и н)

4) «Əкəр дүшмəн тəслим олмазса, ону мəһв едəрлəр».

(М. Г о р к и)

5) Инсан сөзү-чох вугарла сəслəнир.
6) Елм ағлын чырағыдыр вə с.

Јухары синиф шакирдлəри вə хүсусəн али мəктəб тəлəбəлəри гаршысында мүəллимин мүвəффəгијјəтлə чыхыш етмəси онун габагчадан мəшғəлəјə чидди һазыр-

[illegible]ындан чох асылыдыр. Мүәллим мүәјјән бир мөвзуја даир чыхыша һазырлашыркән, һәмин мөвзуја даир онда нитг мәдәнијјәтинин тәмәли дә гојулмаға башлајыр; јә'ни о, фикрини јахшы ифадә едә билмәк үчүн тә'сирли вә ифадәли нитг васитәләри тапмаға чалышыр. Буна көрә дә тәчрүбәси аз олан кәнч мүәллимләр, чыхыш етмәдән габаг онун мәтнини јазыб диггәтлә редактә етмәли вә сонра бир нечә дәфә учадан охумалыдырлар. Шакирдләрдә (динләјичиләрдә) мараг ојатмаг үчүн синиф вә ја аудиторијада мәтни үзүндән охумаг дејил, онун мәзмунуну сөјләмәк лазымдыр. Әкәр мүәллим чыхыша һазырлашаркән мәтни габагчадан тәкликдә уча сәслә охумуш олса, орадакы нөгсанлар ортаја чыхар вә ағыр чүмләләр, сүн'и китаб дили вә с. бу кими гүсурлар арадан галдырыла биләр.

Демәк, мүәллим (натиг) өз чыхышынын (дәрс вә ја мүһазирәсинин) мәтнини јазыб һазырларкән, јадда сахламалыдыр ки, о, аудиторијада үзүндән охумағы дејил, данышмағы нәзәрә алмалыдыр. Бүтүн бунлар ону нәтичәдә чанлы данышыг дилинә јахынлашдырачагдыр. Н. К. Крупскаја «Ишләмәји Ленинден өјрәнмәлијик» адлы китабында гејд едир ки, В. И. Ленин өз күтләви чыхышларына һазырлашаркән, отагда кәзишәр, чүмләләри јарымуча сәслә сөјләјәр вә сонра исә кағызда јазарды.

Демәк, мүәллим (натиг) чыхыша һазырлашдығы заман китаб дилиндән фәргли олан, чанлы данышыг дилинин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмалыдыр. Тәчрүбәли вә јахшы мүәллимләр һәмишә мәшғәләләрә (мүһазирәјә) һазырлашаркән сөјләјәчәкләри һәр бир чүмләни, конспектләрини гејд етмәмишдән әввәл, ону јарымуча сәслә тәләффүз едир, сонра исә јазырлар.

Мә'лумдур ки, мүһазирә вә мә'рузә заманы јазылы мәтни үзүндән охумаг, данышанын ишини мәһдудлашдырыр, нитги јекнәсәк вә дарыхдырычы шәклә салыр, натиги јахуд үмумијјәтлә чыхыш едәни исә диктора, мәтни үзүндән охујан бир гираәтчијә чевирир.

Бу вәзијјәт исә аудиторија илә натиг, синифлә мүәллим арасында зәрури олан рабитәни јаратмаға имкан вермир. Бундан башга, шакирд вә тәләбәләрдә (динләјичиләрдә) белә бир тәәссүрат әмәлә кәлир ки, данышан өз сөзләрини дејил, башгасынын сөзләрини тәкрар едир.

тәчрүбә көстәрир ки, динләјичиләр натигин әлиндә конспект көрмәк истәмирләр.

Мә'рузә вә мүһазирәләрин мүхтәлиф нөвләри вардыр. Мәсәлән, елми сессија вә ичласларда адәтән мә'рузәни үзүндән охумаг бир гајда кими гәбул олунмушдур. Лакин орта мәктәбин јухары синифләриндә јахуд али мәктәбләрдә мүһазирә заманы мәтндә јазыланлары сөзбәсөз охумаг олмаз, бурада чанлы данышыг дилиндән истифадә етмәк лазымдыр. Белә һалларда јалныз ситатлары охумаг, өзү дә јахшы охумаг зәруридир. Бу чәһәт хүсусән, һәр бир сөзү диггәтлә сечилиб гыса вә дүрүст ифадә олунмуш вә дәјишдирилмәси һеч чүр мүмкүн олмајан марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләриндән кәтирилән ситатлара аиддир.

Мүәллим белә бир сәнәтә јијәләнмәли вә өз ифадәсинин сәлислији үзәриндә инадла чалышмалыдыр.

М. И. Калинин бу хүсусда данышаркән гејд етмишдир:

«Тәшвигат ишиндә ән чәтин чәһәт, лазыми гајдада данышмағы өјрәнмәкдир. Илк бахышда адама белә көрүнә биләр ки, бурада чәтин бир шеј јохдур, чүнки адам ики јашындан данышмаға башлајыр! Һәгигәтдә исә бу иш бөјүк вә чәтин бир ишдир. Бурада чәтинлик нәдән ибарәтдир?

Тәшвигатчы өз фикрини елә парлаг ифадә етмәлидир ки, адамлара тә'сир едә билсин, һәм дә тәшвигатчынын истәдији шәкилдә тә'сир едә билсин. Ејни заманда сиз өз фикринизи јығчам ифадә етмәлисиниз, чүнки вахтыныз аз олур. Фикир динләјичиләр үчүн ајдын олмалы вә онларын һәр бири тәрәфиндән баша дүшүлмәлидир. Бүтүн бунлар чох чәтин шејләрдир.

Дили классикләрдән өјрәнмәк лазымдыр... Дил тәшвигатчы үчүн һәр шејдир»[1].

Нәтичә олараг гејд етмәлијик ки, орта вә али мәктәб мүәллимләринин дәрс јахуд мүһазирәләрини динләркән, нитг мәдәнијјәти нөгтеји-нәзәриндән, бир сыра нөгсанларына раст кәлмәк олур. Һәмин нөгсанлар тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир.

Биринчи, нөгсан, габагчадан јазылыб һазырланмыш мәтни синиф вә ја аудиторија гаршысында бүтүнлүклә

---

[1] М. И. Калинин, Коммунист тәрбијәси һаггында, Бакы, 1948, сәһ. 182—183.

үзүндән охумагдыр. Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, бу һал сон илләрдә кениш јајылмагда, елми биликләрин шакирд вә тәләбәләримизә чатдырылмасы имканларыны мүәјјән дәрәчәдә зәифләтмәкдәдир.

М. И. Калинин күтлә гаршысында чыхыш едәнләрә чанлы сөздән истифадә етмәји чох тә'кидлә мәсләһәт көрүр вә һәмин мәсәләни белә изаһ едирди: «Һазыр чүмлә илә данышмағын нә демәк олдуғуну билирсинизми? Бу о демәкдир ки, сизин дүшүнчәниз ишләмир, јалныз дилиниз ишләјир. Һазыр чүмлә илә сиз адамлара тә'сир едә билмәзсиниз. Она көрә тә'сир едә билмәзсиниз ки, бу чүмләләри сиз демәсәниз дә билирләр. Сиз еһтијат едирсиниз ки, фикринизи өз сөзүнүзлә ифадә етсәниз, о гәдәр көзәл чыхмаз. Сәһв едирсиниз. Онда сизи даһа јахшы динләрләр, фикриниз динләјичиләрә даһа јахшы чатар... Сиз анчаг һазыр чүмләләри тәкрар едирсиниз. Бу исә нитгинизи рәсмиләшдирир. Һәр кәс өз дили илә, анасынын она өјрәтдији дил илә данышмаға чалышмалыдыр. Ән јахшы дил, инанын ки, үрәкдән дејирәм, ананын дилидир. Биз дејирик: мүәллим... мүәллим... мүәллим олмаг бөјүк шејдир. Бу да доғрудур. Лакин мүәллим адамлара анчаг һазыр дүстурлар вермәклә мәшғул олса, бундан нә чыхар?.. Буна көрә мүәллимдән тәләб едилән биринчи шеј одур ки, өз дили илә, анасынын өјрәтдији дилдә данышсын. Грамматика гајдаларыны өјрән ки, дүз данышасан, амма тәбии дилдә, ади дилдә даныш.

Мән демәлијәм ки, мүәллимләрин иши ән чәтин ишләрдән биридир. Мәнә, һәтта, белә кәлир ки, мүәллим фитрәтән мүәллим олмалыдыр. Мән, сөзүн әсил мә'насында мүәллими нәзәрдә тутурам. Бә'зи адамлар варсында мүәллими нәзәрдә тутурам. Бә'зи адамлар вар ки, чох шеј билирләр. Мән бир чох адамлары таныјырам ки, чох көзәл биликләри вар, амма белә адам мүәллим тә'јин едилсә, өз дәрсини јахшы изаһ едә билмәз. Мүәјјән билик саһәсини билмәк кифајәт дејилдир, ону елә изаһ етмәји дә бачармаг лазымдыр ки, динләјичиләр јахшы дәрк етсинләр.

Буна көрә мән белә күман едирәм ки, ән биринчи шәрт дилин дүзкүн олмасыдыр. Ушаглары басмагалыб шејләрә, һазыр дүстурлара өјрәтмәјә чалышмајын, — белә шејләр онларын бир гулағындан кириб, о бири гулағындан чыхар... Дил тәбии олмазса, динләјичиләри чәлб етмәз... Дилимиз зәнкиндир, сиз дә ону хараб етмәјин, корламајын, бу зәнкин дили ушаглара өјрәдин»[1].

М. И. Калинин бу сөзләри бүтүнлүклә орта вә али мәктәб мүәллимләринә дә аиддир. Мүәллим дә тәшвигатчы кими өз фикрини шакирд вә ја тәләбәләрә тә'сир едә биләчәк дәрәчәдә парлаг ифадә етмәли, онун фикирләри синиф (вә ја аудиторија) үчүн ајдын олмалы вә динләјичиләрин һәр бири тәрәфиндән асанлыгла дәрк едилмәлидир.

Орта вә али мәктәб мүәллимләринин дәрс вә мүһазирәләриндә нитг мәдәнијјәти нөгтеји-нәзәриндән мүшаһидә олунан икинчи нөгсан, мүәјјән ихтисаслара даир нәшр олунмуш елми-методики әдәбијјатын дил чәһәтдән гүсурлу олмасыдыр. Гејд етмәлијик ки, бир чох елми-методики әдәбијјат һәләлик мүәллимләрин чанлы вә парлаг бир дилдә силаһланмалары үчүн нүмунә олачаг сәвијјәдә дејилдир. Беләликлә, мүәллимләрин истифадә етмәләри үчүн бир сыра јахшы вә јарарлы елми-методики әсәрләрлә бәрабәр дил вә үслуб чәһәтдән бә'зи гејри-мүнасиб материаллара да раст кәлмәк мүмкүндүр ки, шүбһәсиз бунлар да мүәјјән дәрәчәдә мүәллим вә мүһазирәчиләрин нитгинә өз мәнфи тә'сирини көстәрир.

Мәсәлән, мүхтәлиф мәгалә вә китаблардан алынмыш ашағыдакы чүмләләрин дил вә үслуб чәһәтдән гурулушуна диггәт едәк:

1) «Бураја ишә көндәрилмиш вә ја кәлмиш адамлар әһатә едилирдиләр».

2) «Азәрбајчанда мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләринин тәшкил едилдији илк дөврләрдән вә онун сонракы инкишафыны тә'мин етмәк үчүн РСФСР-ин бу саһәдәки тәчрүбәләриндән кениш истифадә едилирди.

3) «Лакин бунунла белә гејд етмәмәк олмаз ки, һәмин әсәрләрдә јарадычы тәхәјјүл мүстәгил психоложи проблем кими дејил, фәлсәфи естетик вә бәдии јарадычылыг нөгтеји-нәзәриндән тәһлил едилмишдир. Бу фикир вә мүһазирәләрин бә'зиләри инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир».

4) Һәтта, Вундтун фикринчә, ушаг фантазијасынын чичәкләнмә дөврү олан 3 јашындан 9 јашына гәдәр дә бу чәһәтдән әсас бир дәјишиклик нәзәрә чарпмыр вә с.

[1] М. И. Калинин, Коммунист тәрбијәси һаггында, Бакы, 1948, сәһ. 50—52.

Мүәллимин нитги јалныз дүзкүн, ајдын вә дәгиг олмагла мәсәлә битмир, бу нитг ејни заманда аһәнкдар да олмалыдыр. Нитгин аһәнкдарлығы тәкчә көзәллик үчүн дејилдир, онун ејни заманда әмәли әһәмијјәти дә вардыр. Аһәнкдар нитг һәмишә асанлыгла тәләффүз едилир, динләјичи вә охучу үчүн чазибәли олур вә үмумијјәтлә, јахшы дәрк едилир. Нитг аһәнкдар олдугда, әввәлән, динләјичинин дарыхдыран јекнәсәглијә јер верилмир, икинчи исә нитгдә мүәјјән ритм, вәзн һисс олунур ки, бу да сәсләрин тонуну дүзкүн вә мәгсәдә мувафиг шәкилдә јүксәлдиб алчалтмаг үчүн имкан јарадыр.

Бундан башга чүмләнин аһәнкдарлығыны позан ајры-ајры һаллара да раст кәлмәк олур ки, бу чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Бурада һәр шејдән әввәл, сөзләрдә һәддиндән артыг ишләдилән фышылтылы сәсләрин гулаға (динләјичијә) пис тә'сир етдијини көстәрмәк олар. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләјә диггәт едәк:

«Шәһәрин мәшһур шаирләри, әдәбијјатшүнаслары, һејкәлтарашлары да шанлы бајрамда иштирак едир вә шән чыхышлары, ше'рләри илә мәчлисдәкиләри шадландырырдылар».

Көрүндүјү кими, бу чүмләдә **ш** сәси һәддиндән артыг ишләдилдијинә көрә, һәм чүмләнин үслуб көзәллијини позур, һәм дә гулаға пис тә'сир едир.

Әлбәттә, чүмләдә аһәнкдарлығы позан сәбәбләр чохдур; мәсәлән, кечмиш заман фе'лләри әвәзинә данышыгда бә'зән индики, бә'зән дә мүзаре заман фе'лләрини ишләтдикдә, чүмлә ағырлашыр, аһәнк позулур вә үслубча гүсурлу шәклә дүшүр:

«Кедәрәм көрәрәм ки, Сәмәд евдә мәшғулдур, дејәрәм ки, дур кедәк кәзмәјә, разы олмаз; дејәр; әлимдә ишим вар, һеч јерә кетмәрәм».

Һәмин чүмләдә аһәнкдарлығы көзләмәк үчүн ону үслубијјат нөгтеји-нәзәриндән тәхминән белә гурмаг лазым иди:

«Кетдим көрдүм ки, Сәмәд евдә мәшғулдур; дедим, дур кәзмәјә кедәк; деди ки, ишими гуртармамыш һеч јерә кетмәрәм».

Јухарыдакы мисалдан көрүндүјү кими, шүһуди кечмиш фе'лләри әвәзинә, мүзаре заман фе'лләрини ишләтмәк һәм мә'на дәгиглијини итирир, һәм дә чүмләни гејри-аһәнкдар бир шәклә салыр. Һалбуки, нәгли кечмиш фе'л-

ләтмәк мүмкүндүр.

Чүмләдә нитгин аһәнкдарлығыны позуб онун тә'сирини азалдан тәкрарлара да јол верилмәмәлидир. Ашағыдакы чүмләјә диггәт едәк:

«Гаршыда Күр чајынын сујунун көпүкләринин парылтысы күмүш кими ишыг сачырды». Бу чүмлә үслубча нөгсанлыдыр; чүнки орада сыраланмыш тә'јини сөз бирләшмәләри ифадәни ағырлашдырмыш вә аһәнкдарлығы позмушдур. Демәк, чалышмаг лазымдыр ки, ејни чинсли вә охшар сәс, сөз вә тәркибләр чүмләдә бир-биринә јахын ишләдилмәсин. Аһәнкдарлығы позан вә гулаға ағыр кәлән нә варса, башгасы илә әвәз едилсин вә с.

Бөјүк сөз устасы А. П. Чехов бир јазычынын «стала» вә «перестала» сөзләрини ејни чүмлә ичәрисиндә јан-јана ишләтдијини көрдүкдә, буну дөзүлмәз адландырмыш вә белә јахын вә ејнитипли сөзләрин гоншулуғуну үслуб чәһәтдән гүсурлу һесаб етмишдир.

Бу нөгтеји-нәзәрдән ашағыдакы чүмләјә диггәт едәк: «Сәдр ичәри кириб, салам вериб, һамы илә әл тутуб, отурдугдан сонра, сөзә башлајыб деди...» Бурада ***„иб“ „уб“*** вә ***„јыб“*** шәкилчиси илә әмәлә кәлмиш фе'ли бағламаларын һәддиндән артыг ишләдилмәси, шүбһәсиз, чүмләнин аһәнкдарлығына хәләл кәтирмиш вә үслубу позмушдур. Һәмин чүмләни дәјишдириб тәхминән белә гурмаг лазымдыр: «Сәдр ичәри кириб салам верди вә һамы илә әл тутуб отурду, бир аз сонра о, сөзә башлајыб деди...» вә ја «Сәдр ичәри кирди, салам вериб һамы илә әл тутду; сонра да кечиб отурду вә данышмаға башлады».

Чүмләнин аһәнкдарлығы үчүн зәрури олан шәртләрдән бири дә нитгдә мүәјјән өлчү вә ритми көзләмәкдир. Әкәр нитгдә мүәјјән ритм вә өлчү варса, о заман тәләффүз едилән вә ја башгалары тәрәфиндән динләнилән бүтүн сөзләр, асанлыгла дәрк олуначагдыр. Белә һалларда истәр данышан вә истәрсә охујанын дили долашмыр, сөзләр ајдын тәләффүз едилир, мә'наја көрә лазым олан јерләрдә фасилә көзләнилир. Бир сөзлә, нитгдә мүәјјән бир мувазинәт вә өлчүнүн олдуғу һисс едилир; бурада вурғулар, тәләб олундуғу гајда үзрә, ајры-ајры сөзләрин үзәриндә гојулур вә чүмләдә сөзләрин јерлијериндә ишләдилмәсинә хүсуси диггәт верилир.

јазмағы мәсләһәт көрдүләр» (бурада, әлагәдар сөзү јерсиздир).

Јахуд күндәлик данышығымызда белә чүмләләр ишләдирик: «Јанвар ајында истираһәтә кедәчәјәм» (бурада **ајында** сөзү артыгдыр); «Заводда 460 нәфәр фәһлә ишләјир» (бурада, **нәфәр** сөзү артыгдыр); «Сона фермада јүз **баш** чүчә јетишдирмишдир» (бурада, баш сөзү артыгдыр) вә с.

Бөјүк јазычы А. П. Чехов бу хүсусда демишдир ки: «јазмаг сәнәти сөзләри ихтисар етмәк сәнәтидир».

Бир чох јазычы, алим вә педагоглар һәмишә, артыг сөз ишләтмәдән фикри гыса ифадә етмәји мәсләһәт көрмүшләр. Бу сәнәткарлар мүһазирә вә ја мәгаләнин дилини чанландырмаг, она ифадә гүввәси вә парлаглыг вермәк үчүн дилин мүхтәлиф нөвлү фразеоложи вә тәсвир васитәләриндән истифадә етмәји лазым билмишләр.

Фразеолокија — мүәјјән мә'наны, адәтән образлы сурәтдә билдирән вә там бир фикри өзүндә әкс етдирән ифадә вә сөз бирләшмәсинә дејилир ки, бура, илк нөвбәдә, идеоматик ифадәләр дахилдир.

Идеоматик ифадә — тәркиб һиссәләринә бөлүнмәси мүмкүн олмајан вә башга дилләрә ејнилә (јә'ни, там мә'насы илә) тәрчүмә едилә билмәјән ибарәләрә дејилир; мәсәлән, бу ишдән мәним көзүм су ичмир; көзүм јол чәкир; сәнин үчүн лап бурнумун учу. көјнәјирди вә с. кими.

Фразеоложи ибарәләрдән истифадә едәркән, онлары дәгиг вә дилдә олдуғу кими ишләтмәк лазымдыр. Мәсәлән, «рол ојнајыр», «әһәмијјәти вардыр» ифадәләрини алаг. Әкәр биз биринчи ифадәдән ојнајыр сөзүнү, икинчидән исә әһәмијјәт сөзүнү алыб бирләшдирсәк, ифадәдә јанлышлыг әмәлә кәләр. Мәсәлән:

«Ат кәнд тәсәррүфатында јенә дә габагкы кими **бөјүк әһәмијјәт ојнајыр»** ифадәси, әлбәттә јанлышдыр; бурада, «әһәмијјәт ојнајыр» дејил, «бөјүк рол ојнајыр» дејилмәли иди.

Нитгдә аталар сөзү вә мәсәлләрин дә јерли-јериндә ишләдилмәсинин мүһүм ролу вардыр. Башга фразеоложи васитәләрин истифадәсиндә олдуғу кими, аталар сөзү вә мәсәлләрин ишләдилмәсиндә дә дәгиглији көзләмәк лазымдыр. Мәсәлән, бу тәләб ашағыдакы чүмләләрдә позулмушдур.

Белә бир аталар сөзү вардыр:
«Һәр шеји вахтында әксән, дорр битәр»[1]

Дорр фарсча гијмәтли даш демәкдир. Һәмин сөз тәдричән дилимиздә «дүрр» кими тәләффүз олунмаға башламыш вә јухарыдакы аталар сөзү «һәр шеји вахтында әксән, **дүрр** битәр» шәклини алмышдыр. Лакин көрүнүр, сонралар һәмин сөзүн мә'насы бир чохларына ајдын олмадығындан, «дүрр» сөзү дә тәһриф олунараг, «дүз» формасында ишләнмәјә башламыш вә «һәр шеји вахтында әксән, дүз битәр» кими мә'насыз бир шәкил алмышдыр.

Шифаһи вә јазылы нитгдә, артыг зәрбмәсәл шәклини алмыш бир сыра һәкиманә сөз вә ифадәләр (јә'ни, афоризмләр) дә кениш өлчүдә ишләнмәкдәдир.

Кечмишин мәшһур адамлары, көркәмли јазычы вә алимләринин әсәрләриндә олан вә нитгин мә'насыны гүввәтләндирмәјә көмәк едән белә сәррәст вә парлаг ифадәләрдән ситат кими истифадә етмәк олар.

Бә'зи зәрбмәсәлләр ән мүрәккәб һадисәләрин маһијјәтини чох дәгиг вә дүрүст шәкилдә ифадә едир. «Нә түфәнкә чахмагдыр, нә сүнбәјә тохмаг», «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», «Чәкән зәһмәт, јејәр балы», «Асланын еркәји, дишиси олмаз!», «Чајын дашы, чајын гушу» вә с.

Шифаһи вә јазылы нитгин чанлы, тә'сирли олмасы үчүн бәдии әдәбијјатдан кәтирилән ситатларын да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, Шекспирин «Һамлет» фачиәсиндән «Олум јахуд өлүм!», Ә. Сабирин «Гарға вә түлкү» тәмсилиндән «Олмасајды чаһанда сарсаглар, Ач галарды јәгин ки, јалтаглар».

«Гығылчымдан алов» (Одојевски); «Өлүләр!» (Ч. Мәммәдгулузадә); «Зәманәмизин гәһрәманы» (Лермонтов) вә с.

Фразеоложи васитәләрә көркәмли алим-ичтимаи хадимләрин сәррәст ифадәләри дә дахилдир; мәсәлән: «Дин-халг үчүн тирјәкдир» (Маркс); «Аз олсун-јахшы олсун»; «Бир аддым ирәли, ики аддым кери», «Чатмаг вә өтмәк» (Ленин) вә с.

---

[1] «Бибәхт оланын бағына бир гәтрәси дүшмәз,
Баран јеринә дорр-көһәр јағса сәмадән».

(З и ј а П а ш а)

Дилин бәдии тәсвир васитәләриндән бачарыгла истифадә едилдикдә, нитг чох тә'сирли, парлаг вә образлы олур. Илк нөвбәдә бура, мәчази мә'нада ишләдилән сөз вә ја ифадәләр (тәшбиһ, епитет, метафора, мүбалиғә вә с.), ејни заманда мүхтәлиф үслуби пријомлар (сөзләрин тәкрары вә ја бурахылмасы, риторик-натиганә суаллар) вә с. дахилдир.

Азәрбајчан әдәби дилинин зәнкинлији мүәллимә (натигә) шәрһ едәчәји мөвзуну там әһатә едә билмәси үчүн даһа дәгиг вә мәгсәдәујғун сөз вә ифадәләр сечиб ишләтмәјә кениш имкан верир.

Тәләффүз һаггында

Мүәллимин синифдә апарачағы мүсаһибәнин вә ја мүәјјән мәсәлә һаггында верәчәји изаһатын мүвәффәгијјәти, онун шифаһи нитгинин ифадә формасындан чох асылыдыр. Нитгин ифадәли олмасы үчүн, дәгиг вә ајдын тәләффүз, дүзкүн интонасија вә фасиләләрдән бачарыгла истифадә етмәк лазымдыр. Бурада: нитгин сүр'әти, сәсин күчү, тонун инандырычылығы, мүәллимин синифдә алдығы вәзијјәти; онун жести, мимикасы вә с. бу кими мәсәләләрә дә диггәт едилмәлидир.

Мүәллим учадан, бүтүн синфин ешидәчәји бир сәслә ајдын вә ифадәли данышмалыдыр. Онун данышығынын тонунда бир инам вә јәгинлик олмалыдыр. Чүмләнин мә'на вә әһәмијјәтиндән асылы олараг, нитгин һиссәләри арасында фасиләләр етмәк вә јери кәлдикдә, сәс тонуну артырыб-әскилтмәк лазымдыр.

Мүәллимин синифдә тез-тез о тәрәф бу тәрәфә кетмәси, јекнәсәк һәрәкәтләр етмәси мәсләһәт дејилдир. О, синифдә баш верә биләчәк һәр чүр хошакәлмәз һәрәкәтләрә гаршы сојугганлы олмалы вә белә һалларда өзүнү әлә алмағы бачармалыдыр. Дикәр тәрәфдән дәрсдә диггәти јајындыра биләчәк һәр чүр сәбәб мүәллимә тә'сир етмәмәли вә онун ишиндәки мүвазинәти позмамалыдыр.

Мүәллим өз нитгиндә шаблон-басмагалыб сөзләрдән узаглашмалы; ејни ифадә вә һәтта, ејни сөзләри (әкәр мәсафә е'тибары илә һәмин сөзләр бир-биринә јахындырса) ишләтмәмәјә чалышмалыдыр. Мүәллимин нитги садә вә анлашыглы олмалыдыр; о, синиф үчүн чәтин олан сөз вә ифадәләри данышығында ишләтмәмәлидир. Мүәллимин сөзү (нитги) чәлбедичи олмалы вә бу хүсусијјәт дәрсин сонуна гәдәр давам етмәлидир.

Мүәллимин нитгиндә ән мәс'улијјәтли вә чәтин чәһәт шакирдләрин диггәтини өзүнә чәлб етмәк мәсәләсидир. Мүәллимин сөзү һәм садә, һәм дә шакирдләрин шүуруна чата биләчәк дәрәчәдә ајдын, анлашылан вә ејни заманда мараглы олмалыдыр.

Мүәллим шакирдләрин диггәтини о заман өзүнә чәлб едә биләр ки, онун нитги узун вә јоручу олмасын, нитгин узунлуғу дедикдә, јалныз вахт нәзәрдә тутулмамалыдыр; бурада илк нөвбәдә, әсас мәзмуна аид олмајан, нитги корлајан артыг, лүзумсуз сөзләрин ишләдилмәмәси нәзәрдә тутулмалыдыр. Чүмләдә артыг вә лүзумсуз сөзләрин ишләдилмәси динләјичиләрин диггәтини позур, онларын марағыны хејли азалдыр. Елә етмәк лазымдыр ки, нитгдә сөз нисбәтән аз, лакин мә'на, фикир вә һиссләр исә даһа чох олсун.

Нитгин итилији, онун чевиклији дәрсдә шакирдләри сәфәрбәр һалда сахламаға вә диггәтләрини мөвзу әтрафында топламаға көмәк едәр.

Нитгин мүвәффәгијјәтли олмасы үчүн әсас чәһәт, арадакы фикрин ахычылығыдыр. Әкәр данышыгда фикир бир мәсәләдән башга бир мәсәләјә сычрајыб кечирсә вә ја нитгдә ирәли сүрүлән әсас фикирдә гырыглыг әмәлә кәлирсә, әлбәттә, елә нитги динләмәк дә чох чәтин олар. Демәк, нитгин планы елә гурулмалыдыр ки, һәмишә икинчи фикир биринчидән, үчүнчү фикир исә икинчидән доғмуш олсун.

Ән јахшы нитг садә, ајдын, анлашылан вә мә'налы нитгдир. В. И. Ленин јазыр ки: «Һәр бир тәблиғатчынын вә һәр бир тәшвигатчынын мәһарәти мәһз ондан ибарәтдир ки, мөвчуд динләјичиләрә ән јахшы тә'сир көстәрә билсин, мә'лум бир һәгигәти бу динләјичиләрә мүмкүн гәдәр даһа инандырычы бир сурәтдә, мүмкүн гәдәр даһа асанлыгла мәнимсәнилән бир шәкилдә, мүмкүн гәдәр даһа ајдын вә мөһкәм гавранылан бир шәкилдә чатдырсын»[1].

В. И. Ленинин бу сөзләри ејни дәрәчәдә вә тамамилә мүәллимин нитгинә дә аиддир.

Мүәллимин шифаһи нитгиндә орфоепик нормалара ујғун олан дүзкүн әдәби тәләффүзүн бөјүк әһәмијјәти

---

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри 17-чи чилд, сәһ. 339.

вардыр. Јалныз белә бир шәраитдә Азәрбајчан дилинин фонетик зәнкинликләриндән истифадә етмәк мүмкүн олар.

Бурада нитгимизә хош аһәнк вә ахычылыг верән Азәрбајчан дилинин фонетик гурулушунун бир сыра хүсусијјәтләрини ајрыча гејд етмәк лазымдыр.

Азәрбајчан сөзләриндә чәтин тәләффүз олунан сәс бирләшмәси, демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир, бунун нәтичәсидир ки, нитгимиздә мүәјјән бир гәшәнклик вә рәванлыг, сәлислик һисс олунмагдадыр.

Азәрбајчан дилинин фонетик зәнкинликләриндән истифадә едиркән, мүһүм шәртләрдән бири дә орфоепик нормалары, јә'ни нитгдә ајры-ајры сәс вә сөзләрин тәләффүз гајдаларыны көзләмәкдир.

Мүәллимин нитги сәлис вә ифадәли олмалыдыр

Мүәллим Азәрбајчан әдәби дилинә јахшы јијәләнмәли, нитгдә олан сәһвләр вә әдәби нормаларын позулмасы һаллары илә ардычыл сурәтдә мүбаризә апармалыдыр. О, шакирдләрдә дилә вә нитгин дүзкүнлүјүнә хүсуси диггәт вә мәһәббәт јаратмалыдыр.

Мүәллим нитгдәки интонасијалары практик сурәтдә билмәли вә бу вәрдиши өз шакирдләринә дә ашыламалыдыр.

Азәрбајчан дили мүәллиминин сөз усталығына кәлдикдә о, әдәби-бәдии әсәрләри ифадәли сурәтдә охумағы вә һәтта бә'зи ше'р парчаларыны китаба бахмадан әзбәр сөјләмәји бачармалы, мүәллифин әсәрдә ирәли сүрдүјү идејаны вә јарадычылыг мәгсәдләрини ачмалыдыр. Мүәллим бүтүн бу мәсәләләрдә дилин аһәнкдар васитәләриндән бачарыгла истифадә етмәли вә шакирдләрдә ифадәли гираәтин әсаслары һаггында ајдын тәсәввүр јаратмалыдыр.

Мүәллим һәм әдәби, һәм дә шәхси тәәссүратыны, мүшаһидә вә хатирәләрини бәдии (јә'ни емосионал вә образлы) сурәтдә шакирдләрә сөјләмәји (нағыл етмәји), күтлә гаршысында чыхыш етмәји бачармалы вә шакирдләрини дә бу бачарыға јијәләндирмәлидир.

Шифаһи нитг мәдәнијјәти

Шифаһи нитг мәдәнијјәти, һәр шејдән әввәл, данышанын өз нитгинә һабелә башгасынын нитгинә диггәтлә вә тәнгиди јанаша билмәси демәкдир.

Шифаһи нитг мәдәнијјәти ејни заманда, мүхтәлиф характерли чыхышларда дилдән истифадә етмәјин јоллары һаггында ајдын тәсәввүрә малик олмаг нитгдә рәнкарәнк тәсвир вә ифадә васитәләрини ишләтмәји бачармаг демәкдир.

Мүәллим, өз шифаһи нитг мәдәнијјәтини һәмишә артырмаға чалышмагла бәрабәр, шакирдләрин дә шифаһи нитгә диггәтини чәлб етмәли вә һәмишә нитг үзәриндә коллектив нәзарәт тәшкил етмәк үчүн әлверишли шәраит јаратмалыдыр.

Шакирдләрин данышыгда бурахдыглары сәһвләри бачарыгла, мүәјјән бир дәгигликлә арадан галдырмаға чалышмалы вә онларын нитгинин лүғәт зәнкинлији вә грамматик гурулушу үзәриндә ардычыл олараг ишләмәлидир. Шакирдләр чанлы сөзә бөјүк бир гајғы вә диггәтлә јанашдыгда, көркәмли јазычы А. Толстојун дедији кими, онлар артыг дәрк едирләр ки, дил инсан чәмијјәтинин чох бөјүк вә мәһсулдар әмәјинин нәтичәсидир, дил тәфәккүр силаһыдыр; буна көрә дә диллә елә, бир тәһәр рәфтар етмәк, она лагејд мүнасибәт бәсләмәк олмаз, елә бир тәһәр јанашманын өзү: гејри-дәгиг, тәхмини вә јанлыш дүшүнмәк демәкдир.

Ана дилиндә сәрбәст вә рәван данышмағы бачармаг онун ифадә васитәләриндән вә аһәнкдарлығындан нитгдә истифадә едә билмәк, бә'зиләринин дүшүндүјү кими, «тәбиәт веркиси» јахуд анаданкәлмә фитри исте'дад дејилдир.

Рәван вә сәлис нитгә јијәләнмәк, дилә диггәтлә јанашмаг вә бу саһәдә чәкилән кәркин әмәјин нәтичәсидир. Нитг мәдәнијјәти вә сәрраст сөз уғрунда апарылан мүбаризәнин һәллиедичи амили, ана дилинә даима диггәтлә јанашмагдыр. Она көрә мүәллим, хүсусән дил-әдәбијјат мүәллими, өз нитгиндә фонетика, орфоепија вә интонасија нормаларыны көзләмәјә диггәт етмәлидир.

Әдәби дил уғрунда мүбаризәјә һәр кәс өз фәрди лүғәтинин зәнкинләшдирилмәси вә кенишләндирилмәси илә башламалыдыр. Мүәллим шакирдләрә, хүсусән јухары синиф шакирдләринә, лүғәтләрә тез-тез мүрачиәт

етмәләрини, һәмин лүғәтләрлә мүнтәзәм сурәтдә ишләмәји мәсләһәт көрмәлидир. Бу, шакирдләрә ана дилини дәриндән гијмәтләндирмәјә, онун түкәнмәз сәрвәтләрә малик олдуғуну өјрәнмәјә имкан јарадыр. Инсанын лексикону нә гәдәр зәнкин вә мүхтәлиф нөвлү оларса, онун нитги дә бир о гәдәр парлаг ифадәли олар. Мүәллим елә етмәлидир ки, шакирдләр Азәрбајҹан сөзјарадычылығы системинин чевиклијинә, онун еластики олмасы вә зәнкинлијинә практик сурәтдә инансынлар.

Шакирдләр сөз көкләриндән јени сөзләр јарадаркән, һәр јени сөз әмәлә кәтирдикдә ону јахшы дәрк етмәли вә онун мә'на чаларлығыны ачмағы бачармалыдыр.

Шакирдләрин диггәтини Азәрбајҹан сөзләринин чох мә'налылығына ҹәлб етмәк лазымдыр. Онлар бу истигамәтдә арашдырмалар апардыгда һәм чохмә'налылығын ролуну дәрк едәр, һәм дә өз нитгләрини зәнкинләшдирәрләр.

Белә мәшғәләләрдә шакирдләрин диггәтини Азәрбајҹан дили синонимикасынын кениш имканларына ҹәлб етмәк чох фајдалыдыр. Чүнки дилимиз синонимләрлә чох зәнкиндир, бунлар һәр бир фәрди нитгә чевиклик вә ифадәлилик верир. Мисал үчүн ашағыдакы сөзләри алаг: јахшы, ә'ла, чох көзәл, гәшәнк, мисилсиз, нөгсансыз, гәрибә, нәҹиб, сон дәрәҹә көзәл, валеһедиҹи, ҹәлбедиҹи, ҹазибәдар, һејранедиҹи, мәфтунедиҹи, мәлаһәтли, севимли вә илахыр.

Нитгин зәнкинләшдирилмәси уғрунда апарылан бир сыра ишләрлә бәрабәр, һәмишә дилин грамматик гурулушуна да диггәтлә јанашмалыдыр. Чох заман шифаһи нитгдә сәһв вә јанлышлыглар тәкҹә ҹүмлә үчүн сөз сечмәкдә дејил, ејни заманда ҹүмлә гурмагда да мејдана чыхыр. Јанлыш гурулмуш нитгдә ән чох тәсадүф олунан сәһвләрә мисал олмаг үчүн ашағыдакылары көстәрмәк олар:

а) **Түфејли сөзләр.** Түфејли сөзләрә нитгдә јерсиз ишләнән мә'насыз сөз вә ифадәләр дахилдир; мәсәлән, демәк, демәк ки, көрүрүк ки, баханда бахыб көрүрүк ки, вә илах. Нитгдә тез-тез ишләдиләи белә јерсиз сөзләр динләјиҹини јоруб әсәбиләшдирир. Нитгиндә белә «хәстәлик» олан адамлар, тәәссүф ки, өзләри һәмин нөгсаны һисс етмир вә онлара јерсиз олараг түфејли сөзләр ишләдиб, нитги корладыгларыны көстәрдикдә инҹијирләр.

б) **Вулгаризмләр.** Вулгаризм дилдә ишләнән гејриәдәби, кобуд сөз вә ифадәләрә дејилир. Онларын нәинки елми-күтләви нитгдә, һәтта ади данышығымызда да ишләдилмәсинә јол верилмәмәлидир. Азәрбајҹан шәраитиндә бир чох јерләрин шивә вә тәләффүз тәрзләри әдәби дилимиздән мүәјјән дәрәҹәдә фәргләнир. Мәсәлән, Губа диалектиндә: **кедирәм, алырам** әвәзинә **кедәдәм, аладам;** Бакы диалектиндә: бармаг, атан әвәзинә **бормаг, атон;** Сәлјан диалектиндә: **кәләчәјик, кедәчәјик** әвәзинә **кәләчүк, кедәчүк** вә илах. Белә јерли сөзләри (диалектизмләри) ишләтмәк, нитги аз анлашылан вә аз баша дүшүнүлән бир вәзијјәтә салыр.

Өз тәравәт вә кәскинлијини итирмиш бир сыра басмагалыб вә бајағы (траферет, шаблон) сөз вә ифадәләр чох вахт ејбәҹәр дәфтәрхана дилиндән әмәлә кәлир. Мәсәлән, ашағыдакы ифадәләр јалныз белә бир һадисәнин нәтиҹәсиндә мејдана чыхмышдыр: «мәсәләни ишыгландырмаг», «мәсәлә ирәли сүрмәк», «мәсәләни гәти гојмаг», «лазыми јуксәклијә галдырмаг» вә илах.

Бә'зән дә мәтбуат сәһифәләриндә вә ади данышыгда бу ҹүр шаблон, мә'насыз вә јерсиз ифадәләр дә ишләдилир: «фабрик әсас е'тибары илә ашағы чешидли мәһсуллар һесабына планы долдурмады»; «мејвә јығымы хәтти үзрә һәлә бир чох ишләр көрүлмәмишдир»; «машынлар үчүн деталлар һазырлығында олан ики-үч күн кериләмә адәти һәләлик арадан галдырылмамышдыр». вә с. кими.

в) **Сөзләри јериндә ишләдә билмәмәк.** Ҹүмлә гурдугда чох вахт диггәтсизлик үзүндән, бә'зиләри сөзләри јериндә ишләдә билмирләр, бунун нәтиҹәсиндә дә анлашылмазлыг әмәлә кәлир. Мәсәлән, ашағыдакы ҹүмлә вә ифадәләрдә сөзләрин ишләнмә јеринә диггәт едәк.

«О, ја данышмыр, ја кетмир» (нә данышмыр, нә кетмир әвәзинә). «Бу ишдә мәнфи нөгсанлар чохдур» (мә'лумдур ки, мүсбәт нөгсан олмаз). «Ишин чох јарысы јеринә јетирилиб, аз јарысы галыбдыр» (јарынын чоху вә азы олмаз, о һәмишә бәрабәр олар) вә с.

Шифаһи нитг мәдәнијјәти әдәби тәләффүзлә чох вахт әлагәлидир; бу, јазылы нитгдә орфографијанын (јазы гајдаларынын) көрәҹәји вәзифәләри шифаһи нитгдә һәјата кечирир.

Биз чыхыш едиркән, чох вахт фикримизи шифаһи нитгин мәзмунуна верир вә онун нә ҹүр сәсләндијинә

диггәт етмирик. Мүәллимин нитгиндәки сәс тону, онун диксијасы нөгсансыз олмалыдыр. Шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, данышыг заманы әдәби тәләффүздән узаглашмағы, динләјичиләр мәдәнијјәтсизлик әламәти кими гијмәтләндирирләр.

Нитгдә сөзүн әһәмијјәти

Биз өз фикримизи ифадә етмәк үчүн сөзләрдән истифадә едирик. Сөз, әдәбијјатын, бәдии сөз сәнәтинин илк үнсүрү һесаб олунур. Әдәбијјат исә Н. Г. Чернышевскинин дедији кими, һәјат дәрслијидир. Бәдии әдәбијјат сөз сәнәтидир, инчәсәнәтин ән кениш јајылмыш вә гүдрәтли бир голудур. Инсанларын һәјаты, диләк вә арзулары бәдии әдәбијјатда даһа бариз шәкилдә әкс олунур. Әдәбијјат халгын мә'нәви һәјатына гүввәтли тә'сир көстәрир; о, һәјаты дәркетмә силаһы кими халга ән мүһүм мәсәләләри — мүасир вә кечмиш һәгигәтләри сөјләјир....

Әдәбијјат бүтүн бу нәһәнк ишләри дилин, сөзләрин көмәји илә едир.

Хејр, дилин вә сөзләрин «көмәји илә» јох, диллә вә сөзлә едир!

Вахты илә М. Горки гејд етмишдир ки, һәр бир китаб она чох гәрибә, јазычы исә чадукәр кими көрүнүр.

Һәгигәтән, гаршымызда чәмијјәтин вә ја мүәјјән бир инсанын һәјатында баш верә биләчәк ән мүһүм һадисәләри олдуғу кими, доғрулугла вә образлы шәкилдә көстәрән бәдии бир китаб варса, демәк дилдә вә сөздә һәр дәфә бу гәрибәлик вә әчајиблик өзүнү көстәрәчәкдир.

«Сөз» нәдир?

Әкәр һәр һансы бир луғәтә бахсаныз бу суала тәхминән белә чаваб тапарсыныз: «Сөз нитг ваһидидир, о, фикрин ајры-ајры әшјалар шәклиндә сәсли ифадәсидир» Бу, дүзкүн тә'рифдир. Кәлин инди бөјүк шаиримиз Мәһәммәд Фүзулинин «Сөз» адлы ше'риндә сөзә вердији тә'рифә диггәт едәк:

«...Хазини-кәнчинеји-әсрардыр һәрдәм чәкәр,
Риштеји-изһарә мин-мин көвһәри-әсрар сөз.
Олмајан ғәвваси-бәһри-мә'рифәт, ариф декил,
Ким, сәдәф тәркиби-тәндир, лә'лөи-шәһвар—сөз...»

Јухарыда «сөзә» верилмиш һәр ики тә'риф доғрудур; лакин бир бахын биз икинчи тә'рифдән нә гәдәр јени шејләр өјрәндик?

Сиз һәмин тә'рифин мә'на көзәллијинә бир диггәт един, бөјүк сәнәткар шаирин орада мәһарәтлә ишләтдији бәдии таблолара бир фикир верин!

Сөз сирләр хәзинәсинин хәзинәдарыдыр; мирварини сапа дүзән кими, о да һәр ан минләрчә сирли көвһәрләри, дәјәрли, гијмәтли, мә'налы вә һәкиманә фикирләри бир-биринин ардынча зәриф телләрә дүзүр. Мә'рифәт дәнизинин үзүчүсү олмајан адам ариф дејил, јә'ни сөз дәнизин дибиндә олан елә бир инчидир ки, ону тапмаг үчүн мә'рифәт (билик) дәнизинин маһир үзүчүсү олмаг лазымдыр. Сәдәфин тәркибиндә даһа лајигли инчи олдуғу кими, инсанын да сөзү онун дахили аләминин ифадәсидир.

Диггәтлә мүшаһидә едилсә ајдын олур ки, сөз өз тәбиәтинә көрә һеч заман бир јердә донуб галмыр. О, нәдәнсә һәмишә һәрәкәтдә олмағы, һәрләниб фырланмағы хаһиш едир. о чанлыдыр вә мәшһур јазычы Блокун дедији кими, сөз һәмишә чошгун вә гајнар бир һәјат кечирир. О, јалныз нис лүғәт китабларында кимсәсиз, јалгыз вә тәк-тәнһа галыб јашајыр. Лакин әслиндә исә о, һәмишә башга сөзләрин чәмијјәти ичәрисиндәдир; нәдәнсә узаглашыр, нәјә исә јахынлашмаға мејл едир, нәји исә ишыгландырыр вә ејни заманда өзү, лазым олдугда, башга сөзләрдән ишыг алыр. Буна көрәдир ки, сөз тәкчә бир дејил, бир нечә мә'на дашыјыр; јә'ни о, чохмә'налы олур.

Дилин зәнкинләшмәси, сөзләрин мә'насыны кенишләндирмәк, сөзләри мүхтәлиф мә'нада ишләтмәк јолу илә дә олур. Ајры-ајры чүмләләрдә ишләнән ејни сөз мәтндән асылы олараг, мүхтәлиф мә'на верә биләр. Нүмунә үчүн **баш** сөзүнү алаг. Бу сөз мәтн ичәрисиндә ишләдилән башга сөзләрлә әлагәдар олараг, бир сыра мә'на ифадә едә биләр. Мәсәлән, баш чыхармаг, баш әјмәк, баш галдырмаг, баш вермәк, баша дүшмәк, баша чыхмаг, башдан ашмаг вә с. Јахуд **көзәл** сөзүнү алаг: көзәл мәнзәрә, көзәл хасијјәт, јә'ни јахшы хасијјәт, көзәл һава (јә'ни сакит вә хошакәлән һава) вә с.

Сөзләр истәр шифаһи вә истәрсә јазылы нитгдә јалныз мүстәгим, һәгиги мә'нада дејил, ејни заманда мәчази (гејри-һәгиги) мә'нада да ишләдилә биләр; мәсәлән,

кәскин сөзү **дилимиздә** һәм мүстәгим (һәгиги), һәм дә мәчази (гејри-һәгиги) мә'нада ишләдилир. **Кәскин гылынч** дедикдә бурада кәскин мүстәгим, һәгиги мә'нада; **кәскин сөз** дедикдә исә, бурада кәскин-мәчази, гејри-һәгиги мә'нада ишләдилмишдир.

Нитгдә мәчази мә'нада ишләдилән сөз, өз әсил (һәгиги) мә'насыны дәјишир; чохмә'налы сөзләр дә елә бурадан әмәлә кәлир вә сөзүн јени мә'насы башлыча олараг, нитгин бәдии тәсвир васитәси кими истифадә олунур.

Ашағыдакы чүмләләрдә **дил** сөзүнүн һансы мә'нада ишләдилдијинә диггәт едәк:

Азәрбајчан **дили** чох зәнкиндир. **Дил** инсанлар арасында ичтимаи үнсијјәт васитәсидир. **Дил** вар бал кәтирәр, **дил** вар бәла.

Огтај **дили** ширин оғландыр. О, јаман **диллидир.** Көр бир нечә **диллидир.** Көр бир **дили** нечә чыхыб! Дилим-дилим оласан, **дилим! Дилим** динч дурмады. Бура бах, **кәл** сән бу **дилләри** бир кәнара гој! Сән нә чүр'әт едиб, **мәнимлә** бу **дилә** данышырсан? Бура бах еј, **дилини** сахла!

Көрүндүјү кими, сөзләр мәчази мә'нада ишләдилдикдә, охучу вә ја динләјичиләрә даһа чох тә'сир көстәрир ки, бу мүһүм лексик үслуби васитәдән бөјүк сөз усталары јахуд натигләр мәһарәтлә истифадә едирләр.

Дилин характерик чәһәти вә хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, о, инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәсинә хидмәт едир. Ичтимаи-сијаси әлагәләрин дәјишилмәси, истеһсалын, елм, техника вә мәдәнијјәтин артымы вә инкишафы өз әксини билаваситә дилин лүғәт тәркибиндә тапыр; дилин лүғәт тәркибиндә исә даими бир тамамланма, артма, арасыкәсилмәз бир дәјишиклик әмәлә кәлмәкдәдир.

Бу дәјишиклик: 1) дилдән бә'зи көһнәлмиш сөзләрин дүшмәсиндә (архаизмдә), 2) јени сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә (неолокизмдә), 3) дилимизә башга дилләрдән алынма сөзләрин дахил едилмәсиндә (варваризмдә) вә 4) әдәби дилимизә јерли ләһчәләрдән дахил олан сөзләрдә (диалектизмдә) өз ифадәсини тапыр.

Сөзүн дә өзүнә мәхсус әмәлә кәлмә вә инкишаф тарихи вардыр. Сөзләр мејдана кәлир вә јашајыр; сөзләр вар ки, кет-кедә көһнәлир ишләнмир вә сырадан чыхмаға башлајыр.

Сөздә бир чох гәрибәлик вә әчајиблик изләри, көһнә галыгларын әламәт вә нишанәләри мүһафизә олунуб сахланылыр. Көркәмли јазычы С. Маршак бу хүсусда данышаркән: «Бүтүн сөзләрдә һадисәләрин мөһрү вардыр» демишдир.

Көзәл сөз устасы олан М. И. Калинин бу мәсәләләрдән данышаркән халгы сөз сечмәкдә гызыл вә ја бриллјант ахтаранлара бәнзәдир вә гејд едир ки, халг ән көзәл, тутарлы вә даһијанә сөзләри сечиб көтүрүр, узун илләр боју онлары чилаландырыб тәкмилләшдирир вә мүһафизә едиб сахлајыр.

Инсан вә онун сөзү

Дил шүурун ифадәсидир. Һәр бир инсанын ән мүһүм хүсусијјәти, тәфәккүр вә характери онун шәхси нитгиндә мејдана чыхыр. Башга сөзлә десәк: һәр бир адамын нитгиндән ајдын олур ки, о әшја вә мәфһумлары нечә мүгајисә едә билир; дилдә ишләнән һазыр ибарәләри өз нитгиндә нечә тәтбиг едир о, нитгдә ишләтдији сөзләрә өзүндән нәләр артырыр вә онлара нә кими јенилик верә билир; нәји дејә билир вә нәләрин үзәриндән сүкутла кечир (јә'ни, сөз тапыб фикирләрини ахыра гәдәр дејә билмир); ајры-ајры сөзләри нечә тәләффүз едир.

Әдәбијјатда—нәсрдә, ше'р вә пјесләрдә М. Горкинин дедији кими, әсәрин һәр бир гәһрәманы фикирләрини «өз гүввәсинә көрә» ифадә едир. О гәһрәман өз данышығында (дил вә ја нитгиндә) нәјә гадирдир — бах буну онун психоложи портрети һәлл едир вә јарадыр.

Әдәбијјатымызда инсаны валеһ едән бир сыра характерик нитг нүмунәләри вардыр. Ашағыда көркәмли драматургумуз Ч. Чаббарлынын «Алмаз» пјесиндән бир нечә образын характерик нитг нүмунәсини веририк. Бунларын һәр бири өз данышыг тәрзләри вә нитг хүсусијјәтләринә көрә тәкраредилмәздир.

Б а л а р з а. Адә, Мирзә Сәмәндәр, Мирзә Сәмәндәр бәри кәл, көпәк оғлунун гызы! Мирзә Сәмәндәр!

Ш ә р и ф. Нә вар, Кәрбалајы Баларза?

Б а л а р з а. Бәри кәл көрүм бу һансы закунда јазылыбдыр?

М и р з ә С ә м ә н д ә р. *(бајыра чыхыр)*. О кимдир мәни чағырырды?

Б а л а р з а. Мәнәм чағыран, мән. Мән бир билмәк истәјирәм ки, сизи бу кәндә нә үчүн көндәрибләр, һә?

М и р з ә С ә м ә н д ә р. Ушаглара дәрс демәк үчүн.

Б а л а р з а. Рәһмәт атова. Даһа башга бир ишпән ки, ручунуз јохдур?

М и р з ә С ә м ә н д ә р. Хејир, Әстәғфуруллаһ.

Б а л а р з а. Јахшы, бу һансы закунда јазылыб ки, әри колхоз олмасын, арвады товлајыб апарасан, һә? Зыггылдама, көпәк оғлунун гызы, сәнин атовун кәллә памбуғуну ешиб туманбағы тохутдурмасам, атам Һачы Турабдан хәбәрим јохдур.

М и р з ә С ә м ә н д ә р. Кәрбалајы Баларза, валлаһ, биллаһ, мәним бу ишдән һеч хәбәрим јохдур.

Б а л а р з а. Хуб, бәс буну һансы һарамзадә еләјир. Кәнди чахнашдырыр бир-биринә. Де көрүм итин баласы, сәни ким јазды?

К ү л х а н ы м. Одур о, јазды, дедиләр чит верәчәкдир.

Б а л а р з а. Гәләт еләди ону дејән атасыјнан, анасыјнан, чәдд-әгрәбәсыјнан.

Ш ә р и ф. Кәрбалајы Баларза, нә олуб мәкәр, ахы јахшы дејил, бурада зәнән хајлағы вар. Сән бир спакојс ол, мән сәнә ишин әслини субуталии, документалнии данышым.

Б а л а р з а. Јох, гој о мәнә десин көрүм, һансы закун илә арвады әриндән ихтијарсыз колхоз еләјир?

А л м а с. Баларза дајы, мән ки, сәнин арвадыны јаман бир јола апармырам. Сән бир јахшы-јахшы фикирләш. Бу онун өз фајдасыдыр, охујачаг, һәм дә газанча чатачагдыр.

Б а л а р з а. Сән апар о газанчы өз рәһмәтлик атовун, бабовун вә чәдд-әгрәбовун гапысына чала.

Х а н ы м н а з. Кәрбәлајы Баларза, гурбан олум сәнә, ушағыма ачыгланма.

М и р з ә С ә м ә н д ә р. Ушағын чаны чыхсын, динч отурсун. О кәлиб ајран ичмәјә, кәлмәјиб ара ачмаға, һөкумәт үчүн әриштә доғрајыр.

Б а л а р з а. Мәним арвадыма дил верәнин дилини бојнунун сапындан чыхарарам.

М и р з ә С ә м ә н д ә р. Нечә вахтдыр бурадајам көрмүсән мәни белә ишләрә гарышам. Мәним борчум бөјүклү-кичикли һамыја һөрмәт еләмәкдир. Нәјимә кә-

рәк халгын ишинә гарышам. Мүәллим бабајам, дәрсими дејирәм, аллаһыма шүкүр еләјирәм.

А л м а с. Сиз өз вәтәндашлыг борчунузу билмирсиниз.

Мирзә Сәмәндәр. А киши, сән дә чох гозгуртма һа! Сәнин кимиләри чох көрмүшүк. Вәтәндашлыг борчу. Мејмун кими атданыб орталыға, нә вар ки, мән иш билмишәм.

И б а̀ д *(кәлир)*. Сән өләсән бундан сонра кәрәк папағымызы басдыраг гума, өзүмүз дә ләчәк бағлајаг. Бир гарыш боју илә шәһәри әлдән салыб инди дә кәлиб бура чыхыб. Дүнјаји-әләми салыб ләхләхәјә. *(Ичәри кирәрәк)*. Бура бах, бурада ким вар? О итин гызы бураја кәлмишди?

А л м а с. Һансы итин гызы?

И б а д. Анд олсун аллаһын бирлијинә, мәним һавам кәләндә атамы да танымырам. Шәһәри әлдән салмысыныз, инди дә кәлиб бизә әл узадырсыныз?

А л м а с. Сиз мәндән нә истәјирсиниз?

Х а н ы м н а з. Ај балам, башына дөнүм, данышма, кир евә о, бир тәһәрдир.

М и р з ә С ә м ә н д ә р. Јох, демәјин, форсуна дәјәр.

И б а д. Мәним гардашым арвады бура кәлмишди, ја јох? Доғрусуну дејиниз. Һәзрәт Аббас һаггы, ган бејнимә вуранда ит кими доғрарам ону.

А л м а с. Сиз кедин онун һара кетмиш олдуғуну өзүндән сорушун. Бир дә, бура кәләндә нә олар?

И б а д. Гој бураја сәнин кими гыса туманлар кәлсинләр, мән сиздән сорушурам, о бураја кәлмишди, ја јох?

А л м а с. Мән билмирәм.

Ш ә р и ф. Ибад дадаш, сән бир спокојс ол, мән иши субуталны, документалны сорушум, сән дә бил.

Б а л а р з а. Сән өләсән, арвадларын әлинә дүшмәмишик!

Поз, бу саат поз, сәнә дејирәм.

А л м а с. Сизин ону зорла поздурмаға һаггыныз јохдур.

Б а л а р з а. Мәни гана салма, поз сәнә дејирәм.

Х а н ы м н а з. Позар, бу саат позар.

И б а д. Һәзрәт Аббас һаггы, бу үзү гиблә һаггы, әкәр биләм о бураја кәлибдир, онун бөјүк тикәсини гу-

— Шифаһи нитгдә «бәли» вә «јох» демәјин 50 јолу (тәрзи) олдуғу һалда, јазыда бунун јалныз бир јолу «бәли» вә ја «јох» вардыр.

Синиф (аудиторија) гаршысында чыхыш едиркән, нитг интонасијасынын үнсүрләриндән бачарыгла истифадә едилдикдә, интонасија зәнкинләшир вә даһа да ифадәли олур.

Нитг интонасијасы, комплексли бир һадисәдир; о ашағыдакы дөрд үнсүрүн ујғунлуғуну, онларын һәмаһәнклијини ифадә едир: 1) фасилә (пауза), вургу, аһәнк (мелодија) вә сүр'әт (темп).

Нитгдә интонасијаны өјрәнмәк үчүн, онун јухарыда көстәрилмиш һәр үнсүрүнү ешитмәк, динләмәк зәруридир. Јалныз бу заман интонасијанын үнсүрләри арасында олан гаршылыглы әлагә анлашылар вә ајдын олар.

Лакин нитг интонасијасынын үнсүрләрини јалныз танымаг вә дујмаг кифајәт дејилдир; онлары практики сурәтдә мәнимсәмәк вә бачарыгла нитгдә тәтбиг етмәк лазымдыр.

Нитгин интонасија чәһәтдән ифадәлилији, әслиндә ваһид бир шеј олдуғу һалда, бир-бири илә гаршылыглы рабитәдә олан, лакин һәр бири ајрылыгда өјрәнилмәли ики мүһүм сәбәбә әсасланыр: онлардан бири интонасијанын мәнтигилији, о бири исә емосионаллығы (јә'ни, тә'сирли вә һәјәчанлы олмасы)дыр.

Шифаһи нитг һәм мәзмуну, һәм дә сәсләнмәси вә ешидилмәсинә көрә мәнтиги гурулмалыдыр. Мүәллим нитгини диггәтли вә дүшүнүлмүш мәнтиги әсасда гурдугда, шакирдләри јекнәсәк вә јоручу нитгдән азад едә биләр.

а) Нитгдәки фасиләләрин мәнтиги вәзифәләри

Мүәллимин нитгини шакирдләр ајры-ајры сөзләрлә мәнимсәјирләр; јә'ни нитг мә'нача бирләшмиш сөз груплары илә мәнимсәнилир. Мә'нача бирләшмиш һәмин груплар, ајры-ајры сөзләри тәләффүз етдијимиз кими, бир јердә сөјләнилир. Хүсуси әдәбијјатда мә'нача бирләшмиш бу груплар **нитг тактлары**, јахуд **синтагмалар** адланыр. Адәтән, чүмләдә мәнтиги фасиләләрлә ајрыла билән бир нечә нитг такты олур. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләни алаг:

лағына дөндәрмәсәм, бу папаг, папаг олмасын, лап арвад ләчәји олсун. Онда сән дә тамаша едәрсән *(Ачығы чыхыб кедир).*

Ш ә р и ф. Билмирәм јығынчағы јенә чағыраг ола... *(Сукут.)*

М и р з ә С ә м ә н д ә р. Дејәндә динч отур, халгын форсуна дәјир. Чаным биз дә адамыг. Мәнә нә дүшүб халгын ишинә гарышым ки, ахырда да јаман киши олум. Чан онун, чәһәннәм тарынын, онунки елә одур ки, бир әризә јазасан, аласан мотал пендирини, јејәсән малыны, чыхарасан чаныны, гуртарды кетди. Вәтәндаш, вәтәндаш. Бу халг да сәнин кими вәтәндашдыр дә.

А л м а с. *(Диггәтлә Мирзә Сәмәндәри динләјир вә она јанашыб ачы бир истеһза илә.)* Вәтәндаш, тфу! *(Дејә һиддәтлә түпүрүр.)*

Биз јухарыдакы мәтндә өз данышыг тәрзләри илә чыхыш едән персонажларын жестләрини (әл-гол һәрәкәтләрнни) дә көрдүк. Бунлар һәм данышыг заманы еднлән жест, һәм дә онларын сөзләри илә әлагәдар олан жестләр (һәрәкәтләр)дир.

Нитгин интонасијасы

Нитгин интонасијасы дедикдә биз, һәр шејдән әввәл, нитгимизи тәшкил едән, дилин сәс васитәләринин мәчмууну нәзәрдә тутуруг. Бу, јә'ни нитгин интонасијасы бизә сөзләри даһа ајдын вә даһа там ифадә етмәјә имкан верир.

Адәтән, нитгин сәсиндә, јә'ни онун тонунда, данышанын дахили аләми ифадә олунур вә бу исә сөзләрин тәләффүзүндә өз әксини тапыр. Шифаһи нитг инандырычы вә тәбии бир интонасија илә ифадә олундугда о, ән гүввәтли вә тәкмилләшмиш јазылы нитгдән дә чәлбедичи олур.

Бурада бөјүк шаир М. Ј. Лермонтовун гијмәтли сөзләри јада дүшүр. О, бир мәктубунда бу хүсусда гејд едир ки, јазы заманы сөзләр үзәриндә нотлар гојулса иди даһа јахшы оларды. Чүнки инди мәктуб охумаг портретә (шәкилә) бахмаг кими бир шеј олмушдур: бурада нә һәјат, нә дә һәрәкәт һисс олунур...

Бернард Шоу исә Лермонтовун бу фикринә јахын олан ашағыдакы сөзләри сөјләмишдир:

«Сүбһ вахты Күр чајы дәрәләрин, мешәләрин арасындан сакит-сакит ахыб кедиркән, чох гәшәнк вә гәрибә көрүнүр». Бу чүмләни ашағыдакы синтагмалара ајырмаг олар. «Сүбһ вахты Күр чајы дәрәләрин, мешәләрин арасындан (сакит-сакит ахыб кедиркән) чох гәшәнк вә гәрибә көрүнүр».

Бә'зән чүмләләри нитг тактларына ајырмагда дурғу ишарәләри, иши мүәјјән дәрәчәдә асанлашдырыр. Лакин биз нитгимизи вә ја мүәјјән бир әдәби әсәри әзбәрдән сөјләдикдә, дурғу ишарәләри көз өнүндә олмадығындан, онлардан истифадә етмәкдә чәтинлик чәкирик, буна көрә дә чох вахт нитги мә'насына көрә ајырмагда чәтинлик чәкирик. Бу исә бизи чүмләләри мәнтиги чәһәтдән һиссәләрә ајырмагда бир о гәдәр дурғу ишарәләрини нәзәрә тутмаға дејил, бәлкә мә'наја әсасланмаға мәчбур едир. Биз чох вахт фасиләни дурғу ишарәләринин гојулмадығы јерләрдә, мә'наја көрә едирик. Бә'зән дә әксинә, дурғу ишарәләри гојулмуш јерләрдә һеч фасилә етмирик.

Дурғу ишарәләри гојулмасына бахмајараг, фасилә едилмәјән чүмләләрә ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар:

1) Чох вахт гыса мүгајисәләр аид олдуғу сөзлә биркә тәләффүз олунур; мәсәлән: «Сәрв ағачы кими уча, бал кими ширин, күнәш кими парлаг».

2) Чүмләнин ортасында вә ја сонунда ишләдилән хитаблар өзүндән габагкы хитабла бирләшир, мәсәлән: «Сәнин адын нәдир, а јолдаш? Мәним әзизим, сиз һарада ишләјирсиниз?».

3) Гыса ара сөзләр өзләриндән әввәл кәлән сөзлә гарышыб бирләшир; мәсәлән: «О, дејәсән, һаглыдыр», «Думанлы һавада, елә бил, јол итиб кетмишди».

Мәнтиги фасиләнин әсас әһәмијјәти — идракымызын ифадәчиси олмасындадыр: мәнтиги фасилә нитг тактынын вәзнинин биркә сәсләнмәсинә имкан верир, онун мә'на ваһидлијини нәзәрә чарпдырыр.

Фасилә бизә бә'зән ешитмә нәтичәсиндә әмәлә кәлән ики мә'налылығы арадан галдырмаға да көмәк едир. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләни алаг:

«Чалыш Фикрәт кими керидә галма». Бу чүмләдә мүмкүн олан ики мә'надан һансыны ифадә етмәк истәдијимизә фасилә васитәси илә наил ола биләрик; бура-

да фасилә ја «чалыш» сөзүндән сонра, ја да «кими» сөзүндән сонра едилмәлидир:

а) «Чалыш, Фикрәт кими керидә галма», бу чүмләнин бир мә'насы;

б) «Чалыш Фикрәт кими, керидә галма», бу чүмләнин дә башга бир мә'насы вардыр.

Башга бир мисал:

«О китабы охумаг истәјир» Бу чүмләни дә фасилә васитәси илә ики мә'нада ифадә едә биләрик; әкәр фасилә «о»-дан сонра едилмәсә бир мә'на, едилсә башга бир мә'на алына биләр. Мәсәлән:

а) «О китабы охумаг истәјир», бурада бир мә'на,

б) «О, китабы охумаг истәјир», бурада исә башга бир мә'на вардыр.

Мәнтиги фасиләләр өз узунлуғу мүддәтинә көрә һеч дә ејни дејилдир: ән узун фасилә сөјләнилән фикрин, рә'јин сонунда едилир вә ирәли сүрүлән мүлаһизәнин битдијини көстәрир ки, буну биз мәнтиги нөгтә адландыра биләрик.

Мәнтиги фасилә әслинә баханда сөзләри мә'нача даһа ифадәли нитг груиларына бөлүшдүрүр, бир-биринә табе едир, һәтта бирләшдирир.

б) Вурғунун мәнтиги вәзифәләри

Һәр чүмләдә вурғулу бир сөз олур. Белә вурғу, чүмләдә мә'нача ән чох гијмәтли олан сөзүн үзәринә дүшүр ки, бу да өз тәләффүз күчүнә көрә башга сөзләрә нисбәтән даһа парлаг верилир. Белә вурғулу сөзләр адәтән шүурлу олараг, мәнтиги мүлаһизәләрә көрә сечилир. Демәк, тактлы (вәзнли) вурғу өз тәбиәтинә көрә һәмишә мәнтиги вә мә'нафәргләндиричидир.

Тактлы вурғу чүмлә ичәрисиндә өз сечилмә вә фәргләнмә күчүнә көрә бир чүр дејилдир. Мә'нача сөз нә гәдәр гијмәтли олса, бир о гәдәр парлаг сәсләнәчәкдир.

IV фәсил

МҮӘЛЛИМИН МҮҺАЗИРӘЈӘ ҺАЗЫРЛАШМАСЫ

Мүәллимләр орта вә али мәктәбләрдә бир сыра фәнләр үзрә мүһазирә охујурлар. Инди бизим орта вә али мәктәбләримиздә ајры-ајры фәнләрә даир шакирд вә тәләбәләримизә дәрин елми биликләр верә билән јүзләрлә көзәл мүәллим-мүһазирәчиләримиз вардыр. Лакин бүтүн бунларла бәрабәр кәнч мүәллимләримиздән бир чоху мүһазирә охумаг техникасына һәләлик лазыми гәдәр јијәләнмәдијиндән динләјичиләрин (шакирд вә тәләбәләрин) диггәтини чәлб едә билмир.

Һазырда ики чүр мүһазирә нөвүндән истифадә олунур: 1) академик (јә'ни, тәдрис просесиндә истифадә едилән) мүһазирә; 2) күтләви (јә'ни, кениш динләјичи күтләси, әһали гаршысында охунан) мүһазирә.

Академик мүһазирә елмин мүәјјән саһәләринә даир шакирд вә тәләбәләрә дәрин билик вермәк мәгсәди илә синиф вә аудиторија гаршысында едилән чыхышлардыр.

Күтләви мүһазирә исә әһали арасында сијаси вә елми биликләри јајмаг үчүн истифадә олунан чыхыш формаларындан биридир.

Мүһазирәјә верилән әсас тәләбләрдән бири, орада ирәли сүрүлән фикирләрин ајдын, елми чәһәтдән дәгиг вә дүрүст олмасыдыр. Мүәллим мүһазирә заманы мөвзуну әтрафлы изаһ етмәли вә мүһүм мәсәләләр үзәриндә дајанмаға чалышмалыдыр. Мүһазирә материалы шакирд вә ја тәләбәләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун бир дилдә ифадә олунмалы, һадисәләрә исә елми чәһәтдән дәрин вә һәртәрәфли тәһлил верилмәлидир.

Мүәллимин синиф, ја аудиторија гаршысында чыхыша (мүһазирәјә) һазырлашмасы мүәјјән јарадычылыг просесидир. Онун чыхышы (мүһазирәси) башлыча ола-

раг, ики мәрһәләдән ибарәт олур: 1) охуначаг мүһазирә үчүн габагчадан көрүлмүш һазырлыг иши; 2) билаваситә мүһазирәјә һазырлашмаг иши.

Биринчи мәрһәләјә мүһазирәнин мөвзусуна даир әдәбијјат топламаг, һәмин әдәбијјаты нәзәрдән кечириб өјрәнмәк; икинчи мәрһәләјә исә мүһазирәнин план вә гурулушуну мүәјјәнләшдирмәк вә чыхыша һазырлашмаг дахилдир.

Мүһазирә үчүн материал һазырламаг

Мүһазирә үчүн материал һазырламаг мәсәләләсиндә илк көрүләчәк иш библиографија (китабијјат) дүзәлтмәкдир. Библиографија дүзәлтмәк үчүн һәмин мөвзуја даир әдәбијјатла јахындан таныш олмаг зәруридир.

Мүһазирәчи мүәјјән мөвзуја даир мә'лумат әлдә етмәк вә әдәбијјат сијаһысы дүзәлтмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, китабхана каталогларыны нәзәрдән кечирмәлидир. Адәтән, китабханаларда ики чүр каталогдан истифадә олунур: 1) әлифба сырасы илә олан каталог, 2) систематик каталог.

Биринчи каталогда, әсәрләр ја мүәллифин фамилијасы, ја да (әкәр мүәллиф көстәрилмирсә) китабларын сәрләвһәсини әлифба сырасы илә вермәклә тәсвир олунур. Икинчи каталогда исә китабларын тәсвири, елмин мүәјјән саһәләринә даир верилир, јә'ни, бурада китаблар өз мәзмунларына көрә груплашдырылыр. Систематик каталог елмин мүәјјән саһәләринә аид китаб сечмәк үчүн башлыча мәнбәләрдән биридир.

Мүһазирәнин мәтни үчүн материал сечмәк

Мүһазирә мәтни үчүн материал сечмәјин әсас өлчүсү охунаҹаг әдәбијјатын мәзмунлу вә орада вериләчәк мә'луматын елми олмасыдыр. Истәр шифаһи вә истәрсә јазылы нитгин мәзмунча гијмәтли олмасы, һәр шејдән әввәл, вериләчәк мә'луматда нчтимаи, елми вә ја бәдии фактларын долғунлуғундан еjни заманда натигин шәхси бачарығындан асылыдыр.

Мүһазирә үчүн материал сечдикдә аудиторијанын (вә ја синфин) характерини, динләјичиләрин (шакирд вә ја тәләбәләрин) јаш вә билик сәвијјәсини мүтләг нәзәрә алмаг лазымдыр. Чүнки еjни материал бә'зиләри үчүн

јени олуб, онларын мә'луматыны зәнкинләшдирмәјә, үмуми билик даирәсини кенишләндирмәјә көмәк етдији һалда, башгалары үчүн көһнә вә марагсыз ола биләр.

Демәк, мүһазирәјә һазырлашмаг просеси тәкчә материалла танышлыгла битмир, һәмин материалы јарадычы сурәтдә јенидән ишләмәји дә тәләб едир. Јарадычы сурәтдә јенидән ишләмәк дедикдә, мүәллимин (мүһазирәчинин) ән гијмәтли чәһәтләри ајырыб мүһазирәнин мәгсәдинә ујғун олараг изаһ етмәси нәзәрдә тутулур.

Мүһазирәнин гурулушу

Мүһазирәни дүзкүн гурмағын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мүһазирә дүзкүн гуруларса, мүәллимин фикирләри дәгиг, ајдын ифадә олунар вә шакирдләр материалы асанлыгла мәнимсәјә биләрләр.

Мүһазирә адәтән үч һиссәдән ибарәт олур: 1-чи кириш, 2-чи мөвзунун шәрһи вә ја изаһы, 3-чү нәтичәдир.

Тәчрүбәли мүәллимләр мүһазирәнин кириш һиссәсиндә адәтән, мөвзунун әһәмијјәти вә актуаллығыны изаһ етмәјә чалышырлар.

Мүһазирәнин икинчи, јә'ни әсас һиссәсиндә мөвзунун әсас мәзмуну динләјичиләрә изаһ олунмалыдыр. Вахтын ән чоху да мүһазирәнин һәмин һиссәсинә верилмәлидир. Әкәр мүһазирә үчүн чәми 40—45 дәгигә вахт ајрылмышса, бунун тәхминән 7—10 дәгигәси киришә вә тәхминән 30 дәгигәси исә материалын изаһына верилмәлидир.

Мүһазирәнин әсас һиссәси бир-бири илә сыхы бағлы олан бир нечә бөлмәдән ибарәт олмалыдыр. Һәр бир бөлмәнин сонунда дејиләнләрә јекун вурулмалы вә мүвафиг нәтичә чыхарылмалыдыр. Нәтичә дәгиг вә јығчам олмалыдыр.

Әкәр мүәллим мүһазирәнин һәр бөлмәсинә даир мүәјјән үмумиләшдирмәләр едирсә, онда нәтичәни әмәли тәклиф шәклиндә дә вермәк мүмкүндүр. Мүһазирәнин сонунда шакирдләрә (динләјичиләрә) охумаг үчүн мәсләһәт көрүлән әдәбијјатын сијаһысы верилмәлидир.

Мүһазирәчинин дилинә верилән тәләбләр

Мүһазирәчи чыхыша һазырлашаркән, һәр шејдән әввәл нитгинин дүрүстлүјүнә диггәт етмәли, онун ифадәли вә тә'сирли олмасына чалышмалыдыр.

О, нитгиндә ишләтдији бүтүн сөзләрин мә'насыны јахшы билмәлидир. Вахтилә даһи әдиб Л. Н. Толстој Н. Н. Страхова јаздығы мәктубунда гејд етмишди ки, әкәр мән падшаһ олсајдым, белә бир ганун чыхардардым: јазычы ишләтдији сөзүн мә'насыны изаһ едә билмирсә, о, јазычылыг һүгугундан мәһрум олунсун вә она әлавә олараг јүз чубуг вурулсун.

Мүәллим өз нитгиндә ишләтдији һәр бир сөзүн мухтәлиф мә'наларыны билмәлидир. Демәк, мүһазирәни мә'насы аудиторијаја (шакирдләрә) мә'лум олмајан терминләрлә јүкләмәк мәсләһәт дејилдир. Әкәр мүәјјән термини ишләтмәк зәрури исә, онда мүәллим һәмин сөзүн мә'насыны ајдынлашдырмалыдыр.

Нитгин техникасы үзәриндә иш

Мүәллим данышаркән сәсинин тонуна, диксијасына, јә'ни тәләффүзүнүн, ифадәсинин ајдынлыг дәрәчәсинә вә интонасијаја диггәт етмәлидир. Мүәллим учадан вә ајдын данышмалыдыр ки, шакирдләр ону јахшы ешидә билсинләр.

Пис натигләр, мүәллим вә актјорлар динләјичиләрә тә'сир көстәрмәк үчүн сәһв олараг, өз данышыгларында чығырты-бағыртыја јол верирләр. Лакин чығырты илә данышмаг һеч вахт нитгә ифадәлилик вермир вә әксинә, динләјичидә хошакәлмәз бир дујғу әмәлә кәтирир. Демәк, мүәллим өз сәсини чыхыш етдији синфә ујғунлашдырмалыдыр. Онун нитги чох сәсли-күјлү дејил, ајдын вә анлашыглы олмалыдыр.

Вахтилә Ломоносов диксијанын әсас чәһәтләрини ашағыдакы шәкилдә изаһ едәрәк көстәрмишдир ки, сөзү тәмиз, саф бир сәслә, арамла вә мүәјјән бир инчәликлә, нә чох уча, нә дә чох алчаг сәслә тәләффүз етмәк лазымдыр. Мүһазирәчи изаһ едәчәји материалын мәзмун вә хүсусијјәтиндән асылы олараг, өз сәсини идарә етмәји бачармалыдыр[1].

Бә'зи мүәллимләр данышаркән чүмләләрин сонундакы сөзләри чох ашағы сәслә тәләффүз едирләр. Онларын сәси чүмләләрин сонуна доғру тәдричән кәсилмәјә башлајыр. Бу да мөвзунун шакирдләр тәрәфиндән мә-

[1] М. В. Ломоносов. Әсәрләри, чилд 7, сәһ. 77 (русча).

нимсәнилмәсинә мане олур. Буна көрә мүәллим чыхыш етмәдән әввәл өз тәләффүзү үзәриндә әтрафлы дүшүнмәлидир. Дүзкүн әдәби тәләффүз нөгтеји-нәзәриндән өз нитгиндә тәсадүф олунан нөгсанлары тәкрар етмәмәјә чалышмалыдыр. Мәсәлән, мүәллим һисс едир ки, о «ч» сәсини дүзкүн тәләффүз едә билмир. Бачы әвәзинә бажы дејир. Белә һалда о, ичәрисиндә һәмин сәс олан сөзләри мүәјјән етмәли вә онларын дүзкүн тәләффүзүнә наил олмаға чалышмалыдыр.

Интонасијанын ән мүһүм васитәләриндән бири вурғудур. Јерли-јериндә ишләдилмәмиш вурғу һәмишә фикри тәһриф етмәјә, чүмләни анлашылмаз вә шикәст һала салмаға сәбәб олар. Бөјүк сәһнә устасы К. С. Станиславски интонасија һаггында данышаркән гејд етмишдир ки, вурғу нитгдә һәјатын ифадәчисидир. Вурғусуз нитг чансыз бир шејдир. Вурғу нитгдә дәгиглијин үнсүрүдүр.

Нитгдә чүмләләрин аһәнкдар вә рәнкарәнк олмасы да сон дәрәчә әһәмијјәтлидир. А. С. Макаренко бу хүсусда гејд етмишдир ки, мән «бура кәл» ифадәсини јалныз 15—20 мә'нада сөјләјә билдикдән вә сәсдәки фәрг инчәлијини 20 чүр ифадә етмәји өјрәндикдән сонра, өзүмү әсл устад һесаб етмәјә башладым.

Мүәллим өз нитгиндә һәр бир чүмләнин мәнтиги гурулушуна вурғу вә фасиләләринә диггәт јетирмәлидир.

Бундан башга мүәллим, чәтин вә ја мә'насы ајдын олмајан сөзләр үзәриндә ишләмәли вә бу иши мүнтәзәм сурәтдә давам етдирмәлидир. Мүәллимин өз диксијасы, јә'ни тәләффүз вә ифадәләринин ајдынлығы үзәриндә иши дә ардычыл олмалыдыр.

Беләликлә, мүәллим өз нитг чиһазыны (данышыг үзвләрини) һәмишә мәшг јолу илә инкишаф етдирмәли вә тәкмилләшдирмәлидир. Нитгин көзәллији инсанын сәсләри нә дәрәчәдә сәрбәст тәләффүз етмәсиндән дә асылыдыр. Мүәллим нә гәдәр аз кәркинликлә данышса, шакирдләр онун нитгини бир о гәдәр јахшы дәрк едәрләр.

Мүәллимин китаб үзәриндә ишләмәси.

Бөјүк шаир А. С. Пушкин китаб үзәриндә ишләмәк һаггында данышаркән «Ән бөјүк тәһсил мүталиәдир» демишдир. Мүталиәни һаглы олараг нитгин ачары ад-

ландырмышлар. Шүбһәсиз, јухарыдакы фикирләрдә мүәјјән бир һәгигәт вардыр. Она көрә дә мүәллим китабы вә үмумијјәтлә мүталиәни севмәли, буна адәт етмәјә чалышмалыдыр.

Китаб, коммунист тәрбијәсинин мүһүм васитәләриндән бири олдуғу үчүн мүәллим гираәтә верилән мәдәни тәләбләри, јә'ни китаб, журнал вә гәзетлә мүстәгил вә мәһсулдар ишләмәјин јолларыны билмәли, бунлары шакирдләринә дә өјрәтмәлидир.

Китаб инсанын ән јахын достудур. Абасгулуаға Бакыханов: «Китаб үрәк ачан бир не'мәтдир, ал, оху!», М. Горки исә «Китаб билик мәнбәјидир, ону севин!» демишләр.

Көркәмли мүәллим вә шаир Әбдүлхалыг Гафарзадә (Чәннәти) «Китаб» адлы ше'риндә јазыр:

«Әһли-руһә, еј оғул, бир муниси-чандыр китаб,
Гәлбә гүввәт, чешмә тагәт, чана чанандыр китаб.
Һәр хијабанында минләрчә күл ачмыш рәнк-рәнк,
Әһлинин әндиндә пүр гијмәт, күлүстандыр китаб...
Бир мәһәкдир гүввәји-дәрракәни тәшхис едән.
Имтиһани-елм үчүн ме'јари-мизандыр китаб...»[1]

Китаб — дүнјада бәшәријјәт тәрәфиндән кәшф олунуб јарадылмыш ән бөјүк мө'чүзәләрдән биридир. Китаб инсанын һәјат јолуну ишыгландырыр, онун гаршысында тәбиәтин сирләрини, ганунларыны ачыб өјрәнмәјә, тәбиәти дәјишдириб јенидән гурмаға, јени коммунист чәмијјәтинин гуручусу олмаға көмәк едир.

В. И. Ленин китабы, чох бөјүк гүввә адландырмышдыр. О, Совет һакимијјәтинин ән ағыр илләриндә белә адамларымызын китаб охумағы бачармасы вә нә чүр охумалары барәдә бөјүк гајғы көстәрмишдир. Бу хүсусда В. И. Ленин јазырды ки, чалышмаг лазымдыр охујуб јазмаг бачарығыны өз тәсәррүфатынын вә өз дөвләтинин јахшылашдырылмасы үчүн тәтбиг едә билсин.

[1] Диррлик журналы, 1915-чи ил, № 12.

Китаб олдугча чохдур. Буна көрә дә мүәллим китабы сечмәјә, онун мүталиәси үчүн вахтдан сәмәрәли истифадә етмәјә хүсуси фикир вермәлидир. О, биринчи нөвбәдә өз ихтисасы илә әлагәдар олан ән зәрури китаблары сечиб охумалыдыр.

Мүталиә үчүн китаб сечмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Јахшы китаб инсаны мә'нән зәнкинләшдирир.

Бә'зи охучулар мүталиә заманы оху кикијенасы вә техникасынын ән садә тәләбләрини белә көзләмирләр. Бу исә јорғунлуг, ишдә сәмәрәсизлик әмәлә кәтирир вә вахтын бош кечмәсинә сәбәб олур.

Буна көрә дә китаб үзәриндә иши сәлигәјә салмаға көмәк едәчәк бә'зи чәһәтләри көстәририк:

1. Китаб охумаг үчүн хүсуси вахт ајырмалы вә бунун истираһәт вахты һесабына етмәмәлидир.

2. Китабла ишләркән мүәјјән вахтларда фасилә етмәли; ејни заманда 1—2 саатдан артыг оху илә мәшғул олмамалыдыр.

3. Мүталиә илә мүәјјән вахтларда мүнтәзәм мәшғул олмалыдыр.

Билији артырмаг үчүн мүәјјән бир режимә риајәт едиб мүталиәни гајдаја салмаг мәсәләсиндә елм вә мәдәнијјәтин көркәмли хадимләринин тәрҹүмеји-һаллары бизә зәнкин материал верир. Мәсәлән, бөјүк шаир А. С. Пушкин китаб үзәриндә сәһәрләр ишләјәр вә әсәрләринин чохуну да сәһәр саатларында јазармыш.

4. Китаб үзәриндә һәмишә сәһәрләр, ја күндүз саатларында ишләмәли, јорғун олан заман вә хүсусән, кечәләр мүталиә етмәмәлидир.

Бөјүк јазычы Л. Н. Толстој бу хүсусда белә демишдир: «Мән һәмишә сәһәрләр јазырам. Мән бу јахынларда өјрәндим ки, Руссо да сәһәр јухудан ајылан кими кичик бир кәзинтидән сонра ишләмәјә башлајырмыш. Сәһәрләр зеһин чох ачыг олур. Ән јахшы фикирләр, чох вахт сәһәрләр јухудан ајылдыгдан сонра кәлир».

Мәшһур алим Лавуазије дә елми ишә сәһәр саат 6-да башлар вә 9-а гәдәр чалышдыгдан сонра, башга ишләрлә мәшғул олармыш; Дарвин, Ромен Роллан вә бунлар кими бир чох башга алимләр дә сәһәрләр ишләмәји үстүн тутмушлар.

5. Китабла ишләмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, јер шәраити вә мүәјјән тәчһизат (стул, стол, јазы ләвазиматы вә с.) олмалыдыр.

Охучунун отурачағы стул, јазы столунун һүндүрлүјүнә нисбәтән нә уча, нә дә алчаг олмалыдыр. Охучу китабы гаршыда бир гәдәр (тәхминән 45°) мајили шәкилдә тутмалы вә ја стол үзәриндә гојмалыдыр ки, мәтнин бүтүн сәтирләри көзләрдән ејни мәсафәдә олсун.

Бөјүк алимләр вә тарихи шәхсијјәтләр һәмишә өз иш столларында нүмунәви бир гајда јаратмаға диггәт етмишләр. К. Марксын иш отағыны көрәнләр онун јазы столуну, сәлигә вә тәмизликдә һәрб кәмисинин көјәртәсинә бәнзәтмишләр. Онун столунун үстүндә һеч бир артыг шеј олмазмыш.

6. Мүәллим өз иш отағында һаванын тәмизлијинә вә истилијин мүлајимлијинә, лазыми ишыг олмасына (ишығын китаб үзәринә ја јухарыдан, ја да сол тәрәфдән дүшмәсинә) фикир вермәлидир. Китабла ишләркән отагда там сакитлик олмалыдыр. Узанаркән вә ја јемәк заманы китаб охумаг олмаз.

Китабла мүстәгил ишләмәјин үсуллары

Ајдын олур ки, дәрсә, мүһазирәјә вә ја мүсаһибәјә һазырлашаркән јахшы вә гијмәтли китаблар сечмәји бачармаг, мүәллимин вә ја мүһазирәчинин кәләчәк мүвәффәгијјәтини тә'мин едән әсас амилләрдән биридир. Бурада мүһүм чәһәт, јалныз јахшы китаблар сечмәји бачармаг дејил, онлары охумағы да бачармагдыр. Демәк, мүәллим дәрс вә ја мүһазирәјә һазырлашаркән, китаб вә мәгаләләри сечмәјин, онларын үзәриндә ишләмәјин јолларыны билмәлидир. Бурада һәмин мәсәләләри шәрһдән вә китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәјин әсас мәрһәләләрини тәһлил етмәздән әввәл, гираәт просесинә даир мүәјјән изаһат вермәк лазымдыр.

Гираәт просесинин үмуми характеристикасы

Гираәт, нитг фәалијјәтинин мүрәккәб бир нөвүдүр; о, оху техникасы вә охунулан мәтнин дәрк едилмәсини өзүндә топлајан бир просесдир.

Мүәллим һәр шејдән әввәл, сәссиз вә сүр'әтли гираәтә адәт етмәлидир.

Сүр'әтли гираәт дедикдә, шүбһәсиз, «китабы удмаг» нәзәрдә тутулмур. Сүр'әтли гираәтдә оху техникасы чә-

тинлик төрәтмир вә бүтүн диггәт охунан мәтнин мәзмуну дәрк етмәјә јөнәлдилир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зиләри китабы охујаркән, онун маһијјәтини јахшы дәрк едә билмир, јахуд да охудугларыны сәһв изаһ едирләр. Бунун бир нечә сәбәби вардыр. Бунлардан бири мүәјјән сөз вә терминләрин мә'насыны дәгиг билмәмәкдир. Белә һалларда лүғәтләрә (әчнәби дилләр лүғәти, хүсуси лүғәтләр вә с.) мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Китабын јахшы дәрк едилмәмәсинин икинчи сәбәби, һәмин китабда тәсадүф едилән проблемләр вә ја мүәјјән саһәләрлә охучунун јахшы таныш олмамасыдыр. Белә һалларда габагчадан дәрслијин үзәриндә лазыми гәдәр ишләмәк вә ја тохунулан мөвзуја даир елми-күтләви әдәбијјаты охумаг, сонра, исә әсил мәсәләни (хүсуси әдәбијјаты) өјрәнмәјә башламаг мәсләһәтдир.

Охунан материалы јахшы дәрк етмәк үчүн, мүәллифин нә демәк истәдијини, онун һансы фикирләри ирәли сүрүб инкишаф етдирдијини, өз мүддәаларыны мүдафиә етмәк үчүн нә кими дәлилләрдән истифадә етдијини билмәк лазымдыр. Мүталиә заманы китабда јазыланлары өзүнүн малик олдуғу мә'луматла әлагәләндириб, фикир сүзкәчиндән кечирдикдән сонра мәнимсәмәлидир.

Китабын мәзмунуну јахшы дәрк етмәкдә, онун мүәјјән јерләрини тәкрар-тәкрар нәзәрдән кечириб охумағын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Охучу китабын сәһифәләрини тәкрар нәзәрдән кечирдикдә, илк дәфә охудуғу заман диггәтиндән јајына билән бир чох мәсәләләрә раст кәлир. Демәк тәкрар оху заманы китабын ајры-ајры һиссәләрини даһа јахшы дәрк етмәк олур.

Гираәт дүзкүн апарылдыгда, јалныз китабын мәзмуну дәрк едилмәклә галмыр, ејни заманда охучуда һәмин әсәр һаггында мүәјјән бир тәсәввүр јаранып вә о, китабы гијмәтләндирә билир.

Гираәтин сәмәрәли олмасыны тә'мин едәчәк әсас шәртләр

Китабдан сәмәрәли истифадә едә билмәк үчүн диггәтли олмаг әсас шәртдир. Диггәт бу вә ја дикәр зеһни фәалијјәт просесиндә шүурун мүәјјән әшјаја јөнәлдилмәси вә фикрин бир јердә чәмләшдирилмәси демәкдир.

Һәр шејдән әввәл диггәти јајындыра биләчәк амил-

ләрин меjдана чыхмамасына чалышмаг лазымдыр. Буна көрә дә бир чохлары дүзкүн олараг мүталиә үчүн там сакитлик вә көзәл шәраити олан китабханаларын гираәт салонларыны үстүн тутурлар.

Китабы јорғун олмајан вахтларда, мәсәлән, сәһәрләр охумаг мәсләһәтдир. Әкәр бу мүмкүн дејилсә, башга вахтларда габагчадан бир гәдәр динчәлдикдән сонра, мүталиәјә башламаг олар. Мүталиә үчүн мүәјјән бир режим јаратмаг фајдалыдыр; мәсәлән, 50 дәгигә охудугдан сонра 10 дәгигә динчәлмәк вә ја 1,5 саат мүталиәдән сонра 15—20 дәгигә истираһәт етмәк мәсләһәтдир.

Белә бир режим нәтиҹәсиндә мүталиә сәмәрәли олар вә јорғунлуг да арадан галдырыла биләр.

Нәһајәт, охунулан китабын мәзмунундан да чох шеј асылыдыр. Әкәр китаб охуҹуја ајдын дејилсә, чәтин, јахуд чох асан вә јүнкүлсә, ондан диггәт јајына биләр. Диггәтин мәдәнијјәти китаб үзәриндә мүвәффәгијјәтлә ишләмәјин рәһнидир.

Китаб охумагда мүвәффәгијјәт газанмағын икинҹи шәрти һафизә, јаддашдыр. Елә адамлар вар ки, онлар китабы охудугдан сонра мәзмунуну асанлыгла сөјләдикләри һалда, тез дә унудурлар. Охунулан әсәрин мәзмунуну узун мүддәт јадда сахлаја билмәмәк, адама өз бејнини биликләрлә зәнкинләшдирмәјә мане олур. Буна көрә һәр бир охуҹу китабы тәһлил етмәли, ону тәнгиди сурәтдә дәрк едиб баша дүшмәјә чалышмалыдыр. Дәриндән мәнимсәнилмиш материал даһа мөһкәм јадда сахланылыр.

Китаб охујаркән, диггәтли олмалы, јери кәлдикҹә мүәјјән гејдләр апармалыдыр. Белә гејдләр: аннотасија, тезис, план, ситат, конспект, реферат вә рә'ј шәклиндә апарыла биләр.

Беләликлә, китаб үзәриндә ишин әсас гајдаларыны билмәк, һәмин гајдалара рәајәт етмәк, һәм өз ихтисасыны артырмагда һәм дә дәрс вә ја мүһазирәјә һазырлашдыгда мүәллимә хејли көмәк едә биләр.